

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Əyyubov Şahmar Elçin oğlu

“Həyat səviyyəsinin tənzimlənməsi problemləri” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı 060404 “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma “Təhsil, elm və sosial-mədəni sahənin iqtisadiyyatı

Elmi rəhbər:

Dos. Namazəliyev Ə.H.

Magistr proqramının rəhbəri:

İ.e.d., prof. Əlirzayev Ə.Q.

Kafedra müdiri: İ.e.d., prof. Əlirzayev Ə.Q.

BAKİ – 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
FƏSİL I. ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİ, MAHIYYƏTİ VƏ ƏSAS GÖSTƏRİCİLƏRİ	8
1.1. Həyat səviyyəsinin mahiyyəti və əsas göstəriciləri	8
1.2. Əhali gəlirləri və istehlak-həyat səviyyəsinin ölçülməsi aləti kimi	18
1.3. Əhali gəlirləri və həyat səviyyəsinin tənzimlənməsi probleminə mövcud olan yanaşmalar.....	22
FƏSİL II. HAZIRKI DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİNİN VƏ ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏHLİLİ	28
2.1. Əhali gəlirlərindəki bərabərsizliyə təsir göstərən amillərin qiymətləndirilməsi .	28
2.2. Əhali istehlakı və onun strukturu	33
2.3. Əhali gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsinin mexanizmləri və istiqamətləri	38
2.4. Azərbaycanda ünvanlı sosial yardım sisteminin təhlili	44
FƏSİL III. AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ MEXANİZMLƏRİ	48
3.1. Müasir dövrdə əhalinin sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi	48
3.2. Yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması və ləğvi istiqamətləri.....	57
3.3. Azərbaycanda məşğulluğun tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi yolları	61
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	67
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	73
XÜLASƏ	77
SUMMARY	78
PEZİOME	79

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının önəmli və ən əsas elementlərindən biri də həyat səviyyəsi və onun yüksək səviyyəsinin təmin olunmasıdır. Həyat səviyyəsi dedikdə, əhalinin və yaxud da insanların mənəvi, sosial və maddi tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə maddi nemətlər, eləcə də xidmətlərlə təmin olunma səviyyəsi başa düşülür. Cəmiyyətin və əhalinin həyat səviyyəsi onun tələbatlarının ödənilməsinə sərf edəcəyi gəlirlərinin səviyyəsi ilə ölçülür. Başqa sözlə desək, həyat səviyyəsinin kifayət qədər yüksək olması üçün əhali yüksək gəlirlilik səviyyəsinə malik olmalıdır və əhali özlüyündə isə əldə etmiş olduğu bu gəlirləri digər zəruri tələbatlarının ödənilməsi istiqamətində sərf edir. Əhali gəlirləri arasında qeyri-bərabərliyin olması, heç şübhəsiz ki, insanlar arasındakı həyat səviyyəsinin dəyişilməsi deməkdir ki, bunun da nəticəsində cəmiyyətdə sosial təbəqələşmə, daha dəqiq desək, “varlılar” və “kasıblar” kateqoriyaları yaranmış olur.

Əhali gəlirlərinin həcmi əhalinin maddi rifah halının əsas göstəricisidir. Bu səviyyə, yəni əhalinin gəlirlərinin səviyyəsi cəmiyyətin hər bir üzvünün təhsil alma, istirahət, gündəlik zəruri tələbatlarının ödənilməsi, sağlamlığının möhkəmləndirilməsi kimi imkanlarını müəyyən edir. Eləcə də, ailənin gəlirləri üzrə informasiyanın ümumiləşdirilməyi ölkə iqtisadiyyatında hazırkı vəziyyəti haqqında zəruri məlumat verir, həmçinin də onun gələcəkdə sosial və iqtisadi siyasətinin formalaşdırılmasında mühim rol oynayır. Bu səbəbdən də vətəndaşların gəlirlərinin formalaşmağı və istifadəsi prosesləri müntəzəm şəkildə tədqiq edilir.

Əhalinin gəlirlərinin strukturunun əhatəli təhlilini apararaq, məlum olar ki, əhalinin gəlirlərinin strukturunda əmək haqqı, mülkiyyətdən, sosial transfertlərdən, sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş gəlirlərin məcmusu xüsusi çəkiyə malikdir. Əhalinin gəlirlərinin strukturu dedikdə, gəlirlərin müxtəlif formaları arasında qarşılıqlı əlaqə başa düşülür.

Dünya ölkələrinin təcrübəsinə baxsaq, eləcə də tarixə uzunmüddətli dövrü əhatə edən səyahət etsək, yenə də görəcəyik ki, istənilən dövrdə, istənilən ölkədə gəlir bərabərsizliyi mütləq şəkildə mövcud olmuşdur. Hətta “kiminə əməyinə, kiminə qabiliyyətinə görə” şüari ilə fəaliyyət göstərən sovet dövründə belə gəlirlərin

bərabərsizliyi mövcud olmuşdur. Deməli onda, gəlirlərin qeyri-bərabərliyi bütün dünya ölkələrində mövcuddur. Bu baxımdan gəlirlərin qeyri-bərabərliyinə yaxud da bərabərsizliyinə təsir edən amillər də demək olar, hər bir dövlətdə eyni amillərdir. Sadəcə fərq ondadır ki, bəzi ölkələrdə gəlirlərin bərabərsizliyi yüksək səviyyədə təzahür edir, digərlərində isə bir qədər az. Lakin istənilən halda gəlir bərabərsizliyi, yaxud da gəlirlərin qeyri-bərabərliyi mövcuddur. Sadəcə olaraq, gəlir bərabərsizliyinə təsir edən amillərin təsirlilik səviyyəsindən asılı olaraq gəlirlərin qeyri-bərabərliyi səviyyəsi də müxtəlif rəqəmlərlə ifadə olunur.

Bazar iqtisadiyyatının hökmranlıq etdiyi bütün dövlətlərdə sosial siyasət sözügedən həmin iki qrupda yerləşir. Skandinaviya ölkələrinin həyata keçirdikləri sosial siyasət sosial demokratik model olsa belə, həmin sözügedən kontingentə məxsus ölkələrdə sosial siyasətin liberal elementlərindən də istifadə edilir. Həmçinin bütün Avropa dövlətlərində sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı özündə həm sosial demokratik elementləri, həmçinin də liberal elementləri ehtiva edir.

Əhalinin sosial müdafiəsi mexanizmi sosial siyasətin mühim elementini təşkil edir. Əhalinin sosial müdafiə siyasəti vətəndaşların, əhali qruplarının və eləcə də maddi rifah halı nəzərə çarpacaq qədər aşağı olan təbəqələrinin işsizlikdən və inflyasiyadan müdafiəsini təmin edə bilən dövlət siyasətidir. Dövlət tərəfindən reallaşdırılan tədbirlər kompleksinin əsas xüsusiyyəti əhalinin əmək fəaliyyəti və bunun nəticəsində də həyat səviyyəsinin ağırlaşmasının və eləcə də yoxsulluğun və işsizliyin qarşısının alınması ilə əlaqədardır. Yuxarıda qeyd etdiklərimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, əhalinin sosial müdafiəsinin əsas problemlərindən biri də yoxsulluqla mübarizənin aparılmasıdır. Müasir iqtisadi şəraitdə qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi və eləcə də bunun nəticəsində inflyasiyanın artması əhalinin sosial təbəqələrinin yaşayış səviyyəsinin kəskin şəkildə aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Eyni zamanda da bunun məntiqi nəticəsi olaraq, əhalinin bütün təbəqələrinin və sosial qruplarının pulsuz təhsil alması və həmçinin də pulsuz səhiyyə xidmətlərindən istifadə etməsində müəyyən problemlər yaranmış olur. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin yalnız yoxsul təbəqələri deyil, eyni zamanda da digər təbəqələrinin də zəruri ehtiyacları artmış olur.

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz əsasında deyə bilərik ki, dissertasiya işinin mövzusu kifayət qədər aktualdır və bu sahənin tədqiq olunması məsələyə kompleks yanaşma tələb edir.

Mövzunun öyrənilmə vəziyyəti. Həyat səviyyəsi, yoxsulluq, eləcə də gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü kifayət qədər aktual xarakter daşıyır. Bu baxımdan da məsələnin tədqiqi dünya miqyasında əhatəli tədqiq olunur. Azərbaycanda isə bu sahənin tədqiqi müxtəlif iqtisadçılar tərəfindən araşdırılmış və bu sahənin təkmilləşdirilməsi, eləcə də tənzimlənmə mexanizmlərinin hazırlanmasını sahəsində müəyyən ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Belə iqtisadçı alimlərə misal olaraq, prof. Nazim Müzəffərini və bu sahədə araşdırma aparən digər iqtisadçıları misal göstərə bilərik.

Dissertasiya işinin informasiya bazası və dissertasiya işinin metodu. Dissertasiya işinin informasiya bazasının əsasında əhali gəlirləri, həyat səviyyəsi, gəlirlərin bərabərsizliyi sahəsində araşdırma həyata keçirmiş yerli və xarici mütəxəssislərin, nəzəriyyəçilərin elmi əsərləri, kitabları, məqalələri dayanır. Dissertasiya işinin yazılmasında eyni zamanda da internet informasiya ehtiyatlarından da kifayət qədər istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin yazılmağında analiz ilə sintez, həmçinin də induksiya ilə deduksiya üsullarından istifadə olunmuşdur. Odur ki, analiz üsulu kimi mövzu bütöv olaraq götürülmüş və daha sonradan fəsilərə ayrılaraq ayrı-ayrılıqda təhlil edilmişdir. Daha sonra isə sintez üsulu vasitəsilə həmin fəsillər iqtisadi sistemdə birləşdirilibdir. İnduksiya üsulu vasitəsilə dissertasiya işi barədə iqtisadi faktlar yığılmış, sistemləşdirilib və araşdırılıbdır. Sonradan isə deduksiya üsulu vasitəsilə isə bu yığılmış məlumat əsasında ümumi prinsiplər, nəzəri nəticələr, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyətə görə gərəkli olan önəmli tövsiyələr aşkar olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi həyat səviyyəsi, yoxsulluq, eləcə də gəlirlərin bərabərsizliyinin aradan qaldırılması istiqamətində tədqiqat işinin aparılmasından ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün dissertasiya işinin əsas aşağıdakı vəzifələri vardır:

- Həyat səviyyəsinin mahiyyəti və əsas göstəriciləri əhatəli təhlil və tədqiq olunur;
- Əhali gəlirlərində yaranmış bərabərsizliklər və onlara təsir edən amillər əhatəli təhlil olunur;
- əhalinin istehlakı və bu istehlakın quruluşu tədqiq olunur;
- müasir dövrdə əhalinin sosial müdafiəsi siyasəti genişmiqyaslı təhlillər əsasında tədqiq olunur;
- Azərbaycanda əhalinin aztəminatlı təbəqələrinə ayrılmalı olan ünvanlı sosial yardım sistemi təhlil olunur;
- Hazırki dövrdə Azərbaycanda əhalinin həyat səviyyəsi əhatəli şəkildə təhlil olunur.

Tədqiqatın predmeti və obykti. Tədqiqat işinin predmetinin əsasında dünya ölkələrində həyat səviyyəsi, eləcə də əhali gəlirlərinin bərabərsizliyinin aradan qaldırılması istiqamətində dünya ölkələrinin təcrübəsinin araşdırılması dayanır. Tədqiqat işinin obyektində isə Azərbaycanda həyat səviyyəsi, məşğulluq səviyyəsi, eləcə də ölkə daxilində gəlirlərin qeyri bərabər bölgüsünün qarşısının alınması istiqamətində həyata keçirilməli olan tədbirlər dayanır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatda aşağıdakı elmi yeniliklər var:

- əhali gəlirləri ilə istehlakın qarşılıqlı əlaqədə olduğu əhatəli təhlillər nəticəsində tədqiq olunur;
- Əhali gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsinin mexanizmi əhatəli tədqiq olunur;
- Azərbaycanda əhali gəlirlərinin tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri müəyyən olunur;
- Azərbaycanda müasir dövrdə əhalinin sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri tədqiq olunur;
- Yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması və ləğvi istiqamətləri tədqiq olunur.

İşin həcmi və strukturu. Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və təkliflərdən ibarətdir. Dissertasiya işinin yazılmasında yerli və xarici ədəbiyyatlardan kifayət qədər istifadə edilmişdir. Dissertasiya işinin sonunda tədqiqat zamanı istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı verilmişdir. Dissertasiya işində 21 sxem, 3 cədvəl və 2 şəkil əsasında tədqiqat aparılmışdır.

FƏSİL I. ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİ, MAHIYYƏTİ VƏ ƏSAS GÖSTƏRİCİLƏRİ

1.1. Həyat səviyyəsinin mahiyyəti və əsas göstəriciləri

Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının ən gərəkli və əsas elementlərindən biri də həyat səviyyəsi və onun yüksək səviyyəsinin təmin olunmasıdır. Həyat səviyyəsi dedikdə, əhalinin və yaxud da insanların mənəvi, sosial və maddi tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə maddi nemətlər, eləcə də xidmətlərlə təmin olunma səviyyəsi başa düşülür. Cəmiyyətin və əhalinin həyat səviyyəsi onun tələbatlarının ödənilməsinə sərf edəcəyi gəlirlərinin səviyyəsi ilə ölçülür. Başqa sözlə desək, həyat səviyyəsinin kifayət qədər yüksək olması üçün əhali yüksək gəlirlilik səviyyəsinə malik olmalıdır və əhali özlüyündə isə əldə etmiş olduğu bu gəlirləri digər zəruri tələbatlarının ödənilməsi istiqamətində sərf edir. Əhali gəlirləri arasında qeyri-bərabərliyin olması, heç şübhəsiz ki, insanlar arasındakı həyat səviyyəsinin dəyişilməsi deməkdir ki, bunun da nəticəsində cəmiyyətdə sosial təbəqələşmə, daha dəqiq desək, “varlılar” və “kasıblar” kateqoriyaları yaranmış olur.

Həyat səviyyəsinin mahiyyəti hər şeydən öncə istehlakla xarakterizə olunur. Belə ki, əhali gəlirlərinin düzgün bölüşdürülməsi, istifadəsi, eləcə də həcmi və quruluşu onların istehlakında mühim rol oynayan amilə çevrilir. Burada optimallığın qorunub saxlanması istehlakın ümumi həcmi ilə yanaşı, onunstruktur quruluşunda da son dərəcədə əhəmiyyətli rola malikdir. İstehlakın strukturu və orta səviyyəsi isə bir sıra amillərdən asılı olaraq müəyyən olunur. Sözügedən həmin amillər qrupuna aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- əhalinin yaş-cins tərkibi;
- gəlirlərin orta səviyyəsi;
- qiymət səviyyəsi;
- xidmət sferası və s.

Deməli onda istehlakın orta səviyyəsini təmin etmək üçün əhali gəlirlərinin mövcudluğu və düzgün bölüşdürülməsi və istifadəsi son dərəcədə əhəmiyyət kəsb edən anlayışdır. Məhz bu səbəbdən də gəlirlərin formalaşma mexanizminə və onun

hərəkətinə nəzarət mexanizmini formalaşdırdığımız qədər də istehlaka önəm verməli və onun formalaşma xüsusiyyətlərini müəyyən etməliyik. Əhalinin istehlakının həcmnin müəyyən olunması və ödənilməsinə təmin etmək üçün əhali gəlirlərinin səviyyəsinin müəyyən olunması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, əhali öz gəlirlərinin səviyyəsinə uyğun olaraq istehlak prosesini formalaşdırır. Başqa sözlə desək, zəruri istehlak səviyyəsinin təmin olunması halları istisna olmaqla, digər məhsulların, işlərin və yaxud da xidmətlərin istehlakı həcmi əhali gəlirlərinin həcminə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda həyat səviyyəsi anlayışına müxtəlif səpkilərdə münasibət formalaşdırılmışdır. Bəzi nəzəriyyəçilərin fikrinə əsasən, həyat səviyyəsi əhalinin gəlirlilik səviyyəsi və istehlak səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Bu kateqoriyaya aid olan nəzəriyyəçilər belə hesab edirlər ki, həyat səviyyəsi insanlar qrupunun öz zəruri tələbatlarının təmin olunması üçün əldə etdikləri maddi nemətlərdir.

Lakin qeyd etməliyik ki, həyat səviyyəsi yalnız əhalinin gəlirlilik və istehlak səviyyəsi ilə ölçülən anlayış deyildir. Əhalinin həyat səviyyəsini təmin edən əsas faktorlar qrupu mövcuddur. Həmin faktorlar qrupu aşağıdakılardan təşkil olunmuşdur:[4]

- məişət və əmək şəraiti;
- asudə və iş vaxtının həcmi, eləcə də quruluşu;
- əhalinin təhsil səviyyəsi başda olmaqla digər mədəni göstəriciləri;
- əhali sağlamlığı və demoqrafik vəziyyəti.

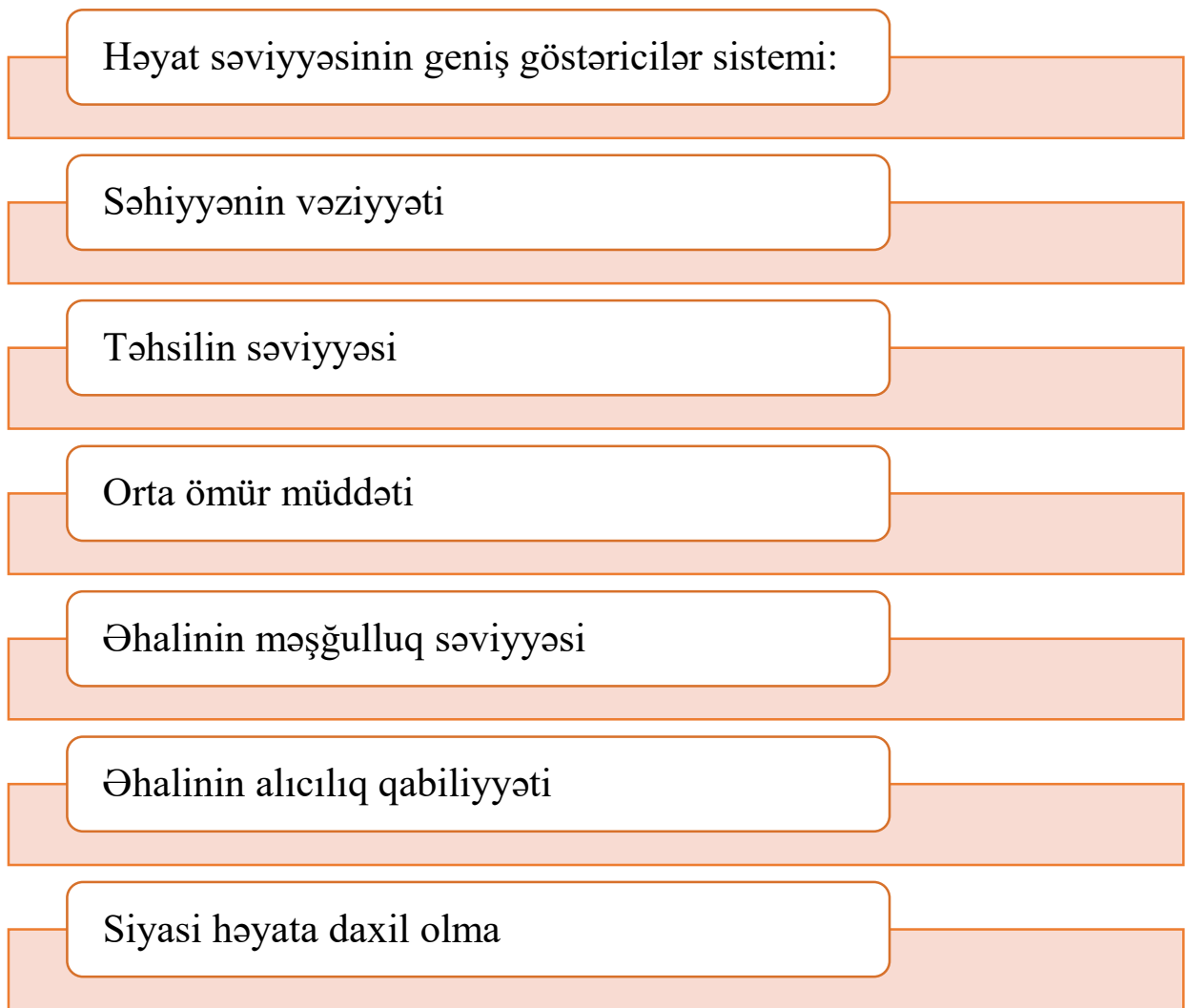
“Həyat səviyyəsi” anlayışını iqtisadi kateqoriya kimi ilk dəfə olaraq Karl Marks müəyyən etmişdir. K.Marks iş qüvvəsinin dəyərindən danışarkən, xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, iş qüvvəsinin dəyərini hər bir ölkədə, cəmiyyətdə mövcud olan həyat səviyyəsi müəyyən edir. K.Marks öz nəzəriyyəsində dəfələrlə vurğulayırdı ki, həyat səviyyəsi yalnız insanların gəlirlilik və zəruri istehlakının ödənilməsi ilə ölçülə bilməz. Eyni zamanda da həyat səviyyəsi yuxarıda qeyd etdiyimiz bəzi faktorları, o cümlədən də əhalinin təhsil səviyyəsi və digər mədəni davranışlarını, əhali sağlamlığı və demoqrafik vəziyyətini, asudə və iş vaxtlarının həcmi və quruluşunu, həmçinin də

iş və əmək şəraiti kimi faktorları da əhatə edən bir iqtisadi kateqoriyadır. Belə ki, əhalinin qeyd olunan faktorların hər biri ilə təmin olunma səviyyəsi əhalinin maddi rifah halının yüksək səviyyədə olduğunu müəyyən edir. Deməli onda K.Marks belə qənaətə gəlirdi ki, həyat səviyyəsi yalnız fiziki tələbatların ödənilməsinin təmin olunma səviyyəsi deyildir, həmçinin də insanlar qrupunun, eləcə də əhalinin maddi rifah halının yüksək səviyyədə olmasıdır.[3]

“Həyat səviyyəsi” anlayışı iqtisadi kateqoriya kimi əhalinin gəlirlilik səviyyəsini xarakterizə edərsə, eyni zamanda da bir sosial kateqoriya olaraq əhalinin rifah halının əsas göstəricisi kimi çıxış edir. Əhalinin həyat səviyyəsi yüksək olduqda, həm gəlirlilik səviyyəsi yüksək, həmçinin də maddi rifah halı da yüksək olmuş olur. Deməli onda həyat səviyyəsi yalnız iqtisadi kateqoriya deyil, eyni zamanda da sosial kateqoriya olaraq mövcuddur.

Həyat səviyyəsi insanların tələbatlarının maksimum ödənilmə səviyyəsi kimi xarakterizə olunur. “Həyat səviyyəsi” anlayışı ilə sıx surətdə bağlı olan və onunla qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən digər bir anlayış isə “həyat tərz” anlayışlarıdır. Bu iki anlayış bir-biri ilə nə qədər yaxın olsa da əslində bir-biri ilə kəskin fərqlənən anlayışlardır. Hər çeydən əvvəl həyat tərz fəaliyyətdir. Həyat səviyyəsi isə insanların tələbatlarının ödənilməsi səviyyəsidir. Həyat tərz əhalinin əmək prosesində, ailədə və məişətdə, ictimai-siyasi və sosial həyatda fəaliyyətlərinin məcmusudur. Həyat səviyyəsi isə bu fəaliyyətlərdən irəli gələn tələbatların ödənilməsi formasıdır.[9]

Həyat səviyyəsi özünün göstəricilər sisteminin vasitəsilə əks olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təklifinə əsasən, həyat səviyyəsinin əsas göstəriciləri aşağıdakı sxem vasitəsilə əhatəli təhlil olunur:[9]

Sxem 1.1

Mənbə: Julian Barnes. “Level of life”. 9th Edition. 2015

Hal-hazırda həyat səviyyəsini xarakterizə edən vahid ümumiləşdirilmiş bir göstəricilər sistemi yoxdur. Lakin 1990-cı ildən etibarən beynəlxalq miqyasda həyat səviyyəsinin müqayisə edilmə qabiliyyətinin formalaşdırılması məqsədilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatlarında yeni, lakin xüsusi bir göstəricidən istifadə edirlər. Sözügedən göstərici “insanın inkişaf indeksi” kimi qəbul etdiyimiz “insan potensialının inkişaf indeksi”dir.

“İnsanın İnkişaf İndeksi” əhalinin maddi və sosial rifahını ümumi daxili məhsuldan daha geniş şəkildə özündə əks etdirir. “İnsanın İnkişaf İndeksi” insanın

inkişafının üç əsas xarakterik xüsusiyyətinə görə fərqləndirilir. Həmin xarakterik xüsusiyyətlər aşağıdakılardan təşkil olunmuşdur:

- orta ömür uzunluğu əsasında müəyyənləşən uzun və sağlam ömür;
- böyüklər arasında təhsillilik, eləcə də ibtidai, orta və ali məktəblərdə, habelə orta-ixtisas məktəblərində təhsil alanların ümumi sayı əsasında müəyyən olunan təhsil səviyyəsi;
- əhalinin gəlirləri və alıcılıq qabiliyyəti əsasında formalaşan layiqli yaşayış standartları.

“İnsan inkişaf indeksi” kifayət qədər müfəssəl, hərtərəfli ölçü vahidi deyildir. Belə ki, bu indeksə bəzi göstəricilər daxil edilmir. Həmin göstəricilər aşağıda verilmişdir:[6]

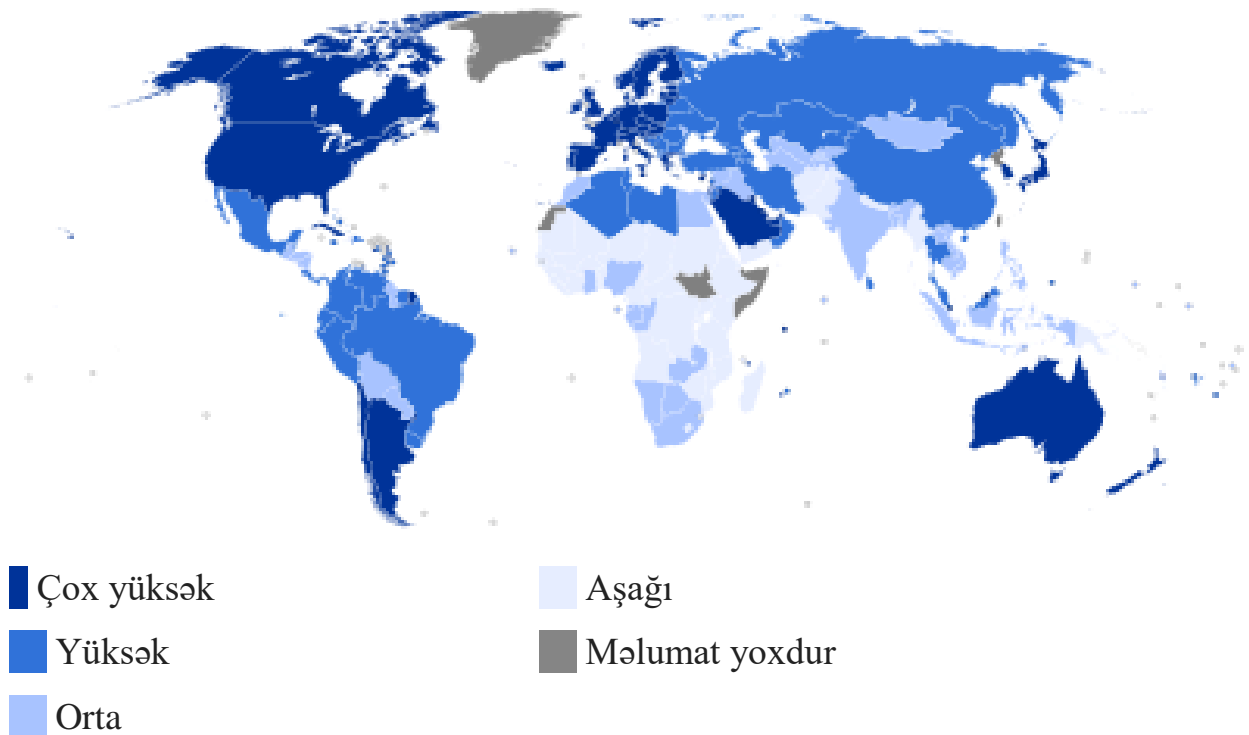
- gender bərabərliyi;
- gəlir bərabərsizliyi;
- insan hüquqları və eləcə də siyasi azadlıqların təmin olunması

2009-cu ilə kimi “İnsanın inkişaf indeksi” göstəricilərinə əsasən dünya ölkələri 3 əsas kateqoriyaya bölünürdü. Belə ki, “İnsan inkişaf indeksi” göstəricisi reytingində ilk 64 yeri tutan ölkələrdə həyat səviyyəsi yüksək, 64-cü sıradan 149-cu pilləyə qədər olan ölkələrdə orta, 150-dən aşağı yerləri tutan ölkələrdə isə həyat səviyyəsi aşağı olaraq dəyərləndirilirdi. Lakin 2014-cü ildən başlayaraq bu kateqoriya dünya ölkələrini dörd əsas qrupa böldü və birinci kateqoriyaya həyat səviyyəsi çox yüksək olan ölkələr qrupu əlavə olundu. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası “İnsan inkişafı indeksi” göstəricisində 78-ci pillədə qərarlaşmaqla həyat səviyyəsinin orta olduğu ölkələr reytingindədir.[7]

“İnsan inkişaf indeksinin” göstəricisinə əsasən, dünya ölkələri arasında həyat səviyyəsinin çox yüksək, yüksək, orta və zəif olduğu ölkələrin xəritəsi aşağıdakı şəkil vasitəsilə əhatəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Qeyd edək ki, aşağıda verilmiş şəkil 2014-cü ilin “İnsan İnkişaf İndeksi” göstəricisi əsasında müəyyən olunmuş siyahıya əsaslanır.[6]

Şəkil 1.1

“İnsanın inkişaf indeksi”nin dünya ölkələri üzrə bölgüsü

Mənbə:https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0nsan_%C4%B0nki%C5%9Faf%C4%B1_%C4%B0ndeksi

“İnsan İnkişaf İndeksi” 0-1 intervalında qiymət alır. “İnsan inkişaf indeksi”nin hesablanma metodu aşağıdakı düsturla öz əksini tapmışdır:

Düstur 1.

$$x (\text{indeksi}) = \frac{x - \max(x)}{\max(x) - \min(x)}$$

Burada: $\min(x)$ və $\max(x)$ təhlil aparılan ölkələr üzrə x indeksinin minimum və maksimum qiymətləridir.

Hər bir ölkənin “İnsan İnkişaf İndeksi” üç əsas kateqoriya üzrə müəyyən olunur. Həmin kateqoriyalara aiddir:[6]

- Gözlənilən ömür müddəti indeksi (LEİ)
- Təhsil indeksi (Eİ)
- Gəlir indeksi (İİ)

İndi isə yuxarıda qeyd olunan indekslərin tapılma qaydasını müəyyən edək. Gözlənilən ömür indeksinin müəyyən edilməsi ilə tədqiqatımızı davam etdirək:

Düstur 2.

$$LEİ = \frac{LE - 20}{85 - 20}$$

Xüsusilə qeyd etməliyik ki, gözlənilən ömür müddəti (LE) 85 olarsa “İnsan İnkişaf İndeksi” özünün ən maksimal həddinə-1-ə bərabər olar. Gözlənilən ömür müddəti 20 il olarsa isə ən aşağı həyat səviyyəsi müəyyən olunmuş olar ki, bu da 0 (sıfır) deməkdir.

Təhsil indeksinin hesablanması qaydası ilə tanış olaq:

Düstur 3.

$$Eİ = \frac{MYSİ + EYSİ}{2}$$

Burada MYSİ- orta təhsil indeksidir və $MYSİ = \frac{MYS-0}{15}$ düsturu ilə hesablanır.

EYSİ isə gözlənilən təhsil müddəti indeksidir və $EYSİ = \frac{EYS-0}{18}$ düsturu ilə hesablanır.

Sonun göstəricimiz isə gəlir indeksidir. Gəlir indeksi isə aşağıdakı düsturun köməkliyi ilə müəyyən olunur:

Düstur 4.

$$İİ = \frac{\ln(GNİpc) - \ln(100)}{\ln(75000) - \ln(100)}$$

“İnsan İnkişaf İndeksi” isə qeyd etdiyimiz bu üç indeksin həndəsi ortası kimi müəyyən olunur və aşağıdakı düsturun köməkliyi ilə müəyyən edilir:

Düstur 5.

$$HDİ = \sqrt[3]{LEİ \times Eİ \times İİ}$$

Xüsusi qeyd: düsturlarda istifadə edilən LE- gözlənilən ömür müddəti, MYS- əhalinin orta təhsil müddəti, EYS-təhsili davam edənlərin, yəni oxuyan şagird və ya tələbələrin gözlənilən təhsil müddəti, GNİpc- alıcılıq qabiliyyəti paritetinə əsasən adam başına düşən ümumi milli məhsulun ABŞ dolları ilə həcmidir.

Həyat keyfiyyəti (QOL) həyatın mənfi və müsbət xüsusiyyətlərini əks etdirən fərdlərin və cəmiyyətlərin ümumi rifahıdır. Bədən sağlamlığı, ailə, təhsil, məşğulluq, sərvət, dini inanc, maliyyə və ətraf mühitdən olan hər şeyi əhatə edən həyat məmnuniyyətini gözləyir. QOL beynəlxalq inkişaf, səhiyyə, siyasət və məşğulluq sahələrini əhatə edən geniş kontekstlərə malikdir. QOL konsepsiyasını sağlamlıqla əlaqəli QOL (HRQOL) daha da artan bir sahə ilə qarışdırmamaq vacibdir. HRQOL-un qiymətləndirilməsi QOL-ın və onun sağlamlıqla əlaqəsinin qiymətləndirilməsidir.

Həyatın Fiziki Keyfiyyəti İndeksi (PQLI) 1970-ci illərdə sosiolog Morris David Morris tərəfindən hazırlanmış, əsas savadlılıq, körpə ölümləri və həyat ömrünü əhatə edən bir tədbirdir. Digər tədbirlər kimi mürəkkəb olmasa da, əsasən İnsan İnkişafı İndeksi ilə əvəz olunarsa da, PQLI, Morrisin həyatın qlobal keyfiyyəti ümumiyyətlə yaxşılaşdıqda üç sahəyə odaklanaraq "daha az ölümcül mənfi bir görünüş" göstərməyə çalışdığına diqqət çəkir və inkişaf etdirilməyən ümumi milli məhsul və digər mümkün göstəriciləri nəzərə almırlar.

2006-cı ildə yaradılan Xoşbəxt Planet İndeksi, həyatın keyfiyyətinin standart göstəricilərinə əlavə olaraq, keyfiyyətin keyfiyyəti arasında fərqlənir, hər bir ölkənin ekoloji izini bir göstərici kimi istifadə edir. Nəticədə Avropa və Şimali Amerika xalqları bu tədbirə üstünlük vermir. 2012-ci il siyahısının yerinə Kosta Rika, Vyetnam və Kolumbiya.

Dünyanın ən xoşbəxt ölkələrini tapmağa çalışan Gallup tədqiqatçıları, Danimarkanın siyahının başında olmaq üçün tapdılar. Avropa ölkələri üçün illik həyat keyfiyyəti indeksi nəşr edir. Fransa son üç ildə siyahı sırasına daxil oldu.

2010-cu ildə iki Princeton Universitetinin professoru uzun müddət ərzində təsadüfi seçilmiş 1000 ABŞ sakininə baxdı. Bu, onların həyat qiymətləndirmələrinə, yəni, onların ömrünün qiymətləndirilmiş qiymətləndirmələrindən biri ilə müqayisədə ondan on səviyyəyə qədər gəlir əldə etməsinə qədər davamlı olaraq qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Digər tərəfdən, duygusal gündəlik təcrübələrin (sevinc, sevgi, stres, kədər və ya qəzəb) bildirdikləri keyfiyyətlər müəyyən bir gəlir səviyyəsindən (təxminən 75,000 ABŞ dolları) sonra səviyyələrə salınır; 75 min dollardan yuxarı gəlir daha çox xoşbəxtlik təcrübəsinə və bədbəxtlik və ya stressin

daha da yaxşılaşmasına gətirib çıxara bilməz. Bu gəlir səviyyəsindən aşağıda, respondentlər xoşbəxtliyi azaldacaq və xəstəlik, boşanma və tək olma da daxil olmaqla həyatın təlatətlərinin ağrısını nəzərdə tutan kədər və stresin artdığını bildirir, yoxsulluqla daha da güclənir.

Butun milli xoşbəxtlik və digər xoşagəlməz xoşbəxtlik tədbirləri, Bhutan və Birləşmiş Krallığın hökumətləri tərəfindən istifadə olunur. Kolumbiya Universiteti tərəfindən hazırlanan Dünya Xoşbəxtliyi hesabatı dünya səviyyəsində xoşbəxtliyin meta-təhlili və GNH-ni istifadə edən ölkələr və yerli vətəndaşların ümumi baxışını təmin edir. OECD 2013-ci ildə subyektiv rifahı ölçmələrindən istifadə etmək üçün bir təlimat verdi. ABŞ-da şəhərlər və icmalar bir yerli səviyyədə bir GNH metrik istifadə edirlər.

Sosial İnkişaf İndeksi ölkələrin vətəndaşlarının sosial və ekoloji ehtiyaclarını təmin edən dərəcəni ölçür. Əsas insan ehtiyacları, yaxşı rifah təməlləri və fürsətdə əlli iki göstərici xalqların nisbi performansını göstərir. Mövcud kifayət qədər məlumatlar və ya mümkün olan ən yaxın proxy olduqda indeksdə nəticə tədbirləri istifadə edilir.

Day-Reconstruction Method, xoşagəlməzliyi ölçmək üçün başqa bir üsul idi. Araşdırmalarda, tədqiqatçılar, mövzunu əvvəlki gün etdikləri müxtəlif işlərini xatırlatmaq və hər bir fəaliyyət zamanı duyğularını təsvir etmələrini istədi. Sadə və əlçatan olan bu metod yaddaş tələb edir və təcrübələr insanların verdiyi cavabların hər bir mövzunu dəfələrlə geri çağırdıqlarına bənzəyirlər. Nəhayət, üsul daha çox səy və düşüncəli cavab verməyə çağırırdı, çünki tez-tez gündəlik həyatlarında hər bir hərəkətin yazılmasını istəmiş insanlara baş verməyən izahatlar və nəticələr daxildir.

Həyatın keyfiyyəti beynəlxalq inkişaf sahəsində mühüm bir konsepsiyadır, çünki inkişafın həyat səviyyəsindən daha geniş ölçüdə təhlil edilməsinə imkan verir. İnkişaf nəzəriyyəsi çərçivəsində, müəyyən bir cəmiyyət üçün arzu olunan dəyişikliyi nəzərdə tutan müxtəlif fikirlər mövcuddur və həyat tərzinin müxtəlif təsnifatları müəssisələr tərəfindən müəyyənləşdirilir, buna görə də bu təşkilatların birbaşa inkişafı üçün necə işlədiyini təsvir edir.

Misal üçün, Dünya Bankı kimi təşkilatların "yoxsulluqdan qurtulmaq üçün bir dünya yaratmaq" məqsədi olduğunu bildiren , qida, su, sığınacaq, azadlıq kimi əsas insan ehtiyaclarının olmaması kimi yoxsulluğa təhsil, səhiyyə və ya məşğulluq. Başqa sözlə, yoxsulluq həyat keyfiyyətinin aşağı olmasıdır. Bu tərifdən istifadə edərək, Dünya Bankı yoxsulluğun azaldılması və insanlara daha yaxşı həyat tərzinə çatmağı təmin etmək məqsədi ilə həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində çalışır.

Bununla yanaşı, digər təşkilatlar daha az fərqli bir təsəvvür və əhəmiyyətli dərəcədə fərqli metodlardan istifadə edərək təkmilləşdirilmiş qlobal həyat keyfiyyətinə istiqamətlənə bilər. Bir çox QHT yoxsulluğun milli və ya beynəlxalq miqyasda azaldılmasına yönəlik deyil, fərdlər və ya icmalar üçün həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlib. Bir nümunə xüsusi şəxslər üçün maddi yardım göstərən sponsorluq proqramları olacaqdır. Bu tip bir çox təşkilat hələ yoxsulluqla mübarizə haqqında danışa bilərsə də, üsullar əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir.

Həyatın keyfiyyətinin yüksəldilməsi QHT-lər tərəfindən deyil, həmçinin hökumətlər tərəfindən də fəaliyyət göstərir. Hökumətlər insan təhlükəsizliyinin aspektlərini xarici siyasətə daxil edərlərsə, qlobal sağlamlıq daha çox siyasi varlığı əldə etmək potensialına malikdir. Sağlamlıq, qida, sığınacaq və azadlıq üçün fərdlərin əsas hüquqlarını vurğulayaraq, günümüz cəmiyyətinə mənfi təsir edən qabaqcıl sektorlararası problemləri həll edir və daha çox hərəkətə və resurslara səbəb ola bilər. Qlobal sağlamlıq problemlərinin xarici siyasətə inteqrasiyası müdafiə və diplomatiyanın ümumi rolları ilə formalaşmış yanaşmalara mane ola bilər.

Həyatın keyfiyyəti bir sıra müxtəlif ölçüləri əhatə edən geniş anlayışdır. O, obyektiv amillərdən (məsələn, maddi resursların əməl edilməsi, sağlamlıq, iş statusu, yaşayış şəraiti və sair) və subyektiv qavrayışlardan birini əhatə edir. Sonuncu vətəndaşların prioritetləri və ehtiyacları ilə bağlıdır. Fərqli əhali və ölkələr üçün müqayisəli şəkildə həyat keyfiyyətinin ölçülməsi çox mürəkkəb bir məsələdir və bu məqsəd üçün bir sıra müvafiq ölçüləri əhatə edən göstəricilərin göstəricisi lazımdır.

Milli hesablar aqreqlar cəmiyyətlərin iqtisadi göstəricilərinin və həyat səviyyəsinin mühüm göstəricisinə çevrilmişdir. Bunun səbəbi, birbaşa müqayisələrin asanlıqla edilməsinə imkan verir. Yığıncağın ümumi daxili məhsulu, bu aqreqlardan biri, müəyyən bir zamanda bir bölgənin və ya bir ölkənin iqtisadi fəaliyyətinin ən yaygın ölçüsüdür; bir çox qərar və siyasət edənlər bunu standart qərar kimi istifadə edirlər və tez-tez onların qərarlarını və ya tövsiyələrini əsaslandırırlar. İqtisadiyyat istehsal edən bütün məhsul və xidmətlərin hamısını özündə əks etdirir. ÜDM ümumilikdə bazar istehsalını (pul vahidlərində əks etdirilən) ölçmək üçün çox faydalıdır. Lakin, bu, sosial tərəqqinin göstəricisi kimi nəzərdə tutulmasa da, vətəndaşların rifahı ilə sıx bağlıdır. Aşağıdakılar ÜDM-nin bu məqsəd üçün kifayət etmədiyi bir sıra səbəblərdir və buna görə də digər göstəricilərlə tamamlanmalıdır.

1.2. Əhali gəlirləri və istehlak-həyat səviyyəsinin ölçülməsi aləti kimi

Əhali gəlirlərinin həcmi əhalinin maddi rifah halının əsas göstəricisidir. Bu səviyyə, yəni əhalinin gəlirlərinin səviyyəsi cəmiyyətin hər bir üzvünün təhsil alma, istirahət, gündəlik zəruri tələbatlarının ödənilməsi, sağlamlığının möhkəmləndirilməsi kimi imkanlarını müəyyən edir. Eləcə də, ailənin gəlirləri üzrə məlumatın ümumiləşdirilməsi ölkə iqtisadiyyatında mövcud vəziyyəti haqqında zəruri məlumat verir, həmçinin də onun gələcəkdə sosial və iqtisadi siyasətinin formalaşdırılmasında mühim rol oynayır. Bu səbəbdən də əhalinin gəlirlərinin formalaşması və istifadəsi prosesləri müntəzəm olaraq tədqiq olunur.

Əhalinin gəlirlərinin strukturunun əhatəli təhlilini apararaq, məlum olar ki, əhalinin gəlirlərinin strukturunda əmək haqqı, mülkiyyətdən, sosial transfertlərdən, sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş gəlirlərin məcmusu xüsusi çəkiyə malikdir. Əhalinin gəlirlərinin strukturu dedikdə, gəlirlərin müxtəlif formaları arasında qarşılıqlı əlaqə başa düşülür.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında deyə bilərik ki, əhali gəlirlərinin strukturunda müəyyən dəyişikliklər baş verə bilər. Həmin dəyişikliklər aşağıdakılardan ibarətdir:

- ənənəvi (əmək haqqı, təqaüdlər, pensiyalar,) gəlir növləri ilə yanaşı mülkiyyətdən, sahibkarlıq fəaliyyətindən, qiymətli kağızlardan, xarici valyutadan, daşınmaz əmlakdan əldə olunan gəlirlər meydana gəldi;
- gəlirlərin tərkibi kəmiyyət və keyfiyyət baxımından yeniləşdirildi. Bununla əlaqədar sərəmcamda olan, real, konsentrasiya və differensiasiya əmsalı, yaşayış minimumu, gəlirin defisiti, əhalinin gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyəti, yoxsulluq səviyyəsi və s. kimi göstəricilər əmələ gəldi;
- gəlirlərin istifadəsində yeni istiqamətlər müşahidə edilir: məcburi ödənişlər ilə rüsumlar, həmçinin qiymətli kağızların, xarici valyutanın, kommersiya banklarına vəsaitlərin qoyulması, şəxsi daşınmaz əmlakın alınması.

Məcmu gəlir iqtisadiyyatda inflyasiya, vergitutma və ikiqat hesablama növləri üçün düzəliş edilmədən bütün gəlirlərdir. Ümumi gəlirlər istehlak xərcləri və xalis mənfəətə bərabər olan ÜDM-in bir formasıdır. İqtisadiyyatdakı 'ümumi gəlir' geniş konseptual bir müddətdir. Bu məhsul istehsalçıları üçün iqtisadiyyatdakı ümumi məhsuldan əldə edilən gəlirləri ifadə edə bilər.

Ev təsərrüfatları üçün təqvim ili ərzində yaranan ümumi gəlir məbləğinin müəyyənləşdirilməsi həmin dövr üçün nəzərdə tutulan vergilərin hesablanmasında faydalı ola bilər. Bir sıra ölkələrdə federal vergi orqanları ər-arvadlara ayrı-ayrılıqda ərizə vermək əvəzinə, birgə vergi bəyannamələri təqdim etmələri üçün bəzi stimullar verirlər. Vergi dövrü üçün əldə edilmiş gəlirin birləşdirilməsini seçməklə, ev təsərrüfatlarının daha az vergiyə borc verəcəyi və buna görə də fərdi gəlirlər əldə etdiklərinə görə daha yüksək dərəcədə ortaq gəlir əldə etmələri mümkündür.

Müəssisələr müxtəlif növ xərclərin hesablanması zamanı ümumi gəlir modeli ilə də faydalana bilərlər. Bu, xüsusilə müxtəlif şöbələr üçün büdcələri planlaşdırırıq. Mövcud işçilərin fərdi əmək haqqı və əmək haqqının müəyyənləşdirilməsi ilə yanaşı, şöbə həmçinin büdcə müddətində büdcə planına daxil ola bilər ki, bu da yaşayış xərclərinin artırılmasına, əmək haqqının artırılmasına və əlavə işçi heyətinin əlavə olunmasına imkan yaradır. Önümüzdəki əməliyyat ili üçün proqnozlaşdırılan məcmu

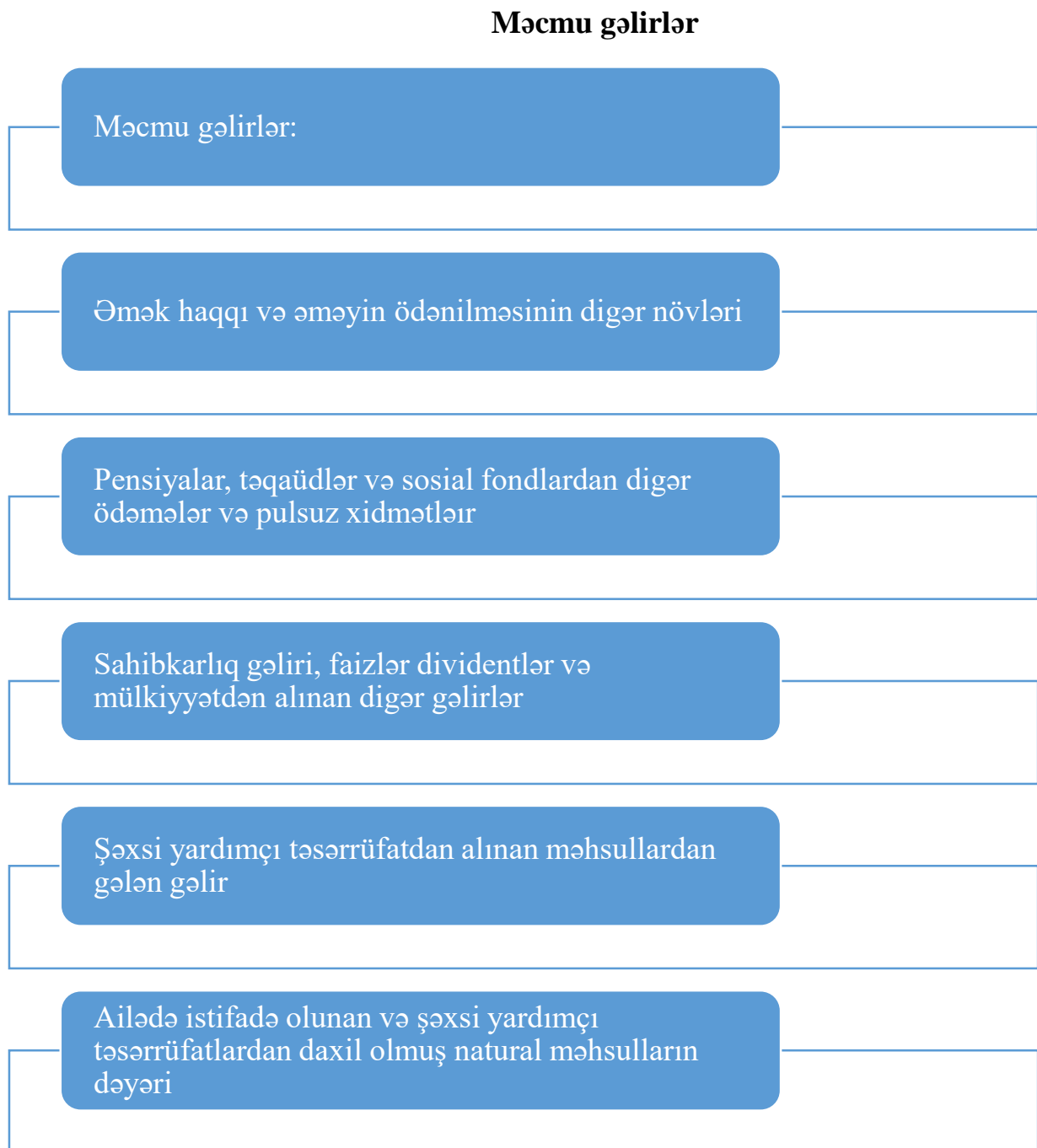
gəlir nəzərə alınmaqla biznesin bütövlükdə qalan hallarda işçi qüvvəsində düzgün balansı təmin etmək mümkün olmasını təmin edən bir şəkildə planlaşdırılmasına imkan yaradır.

Ümumi gəlirlər, ölkənin ümumi daxili məhsulunun və ya ÜDM-nin hesablanmasında da vacibdir. Ümumiyyətlə, bu rəqəm vergilərdən gəlir əldə etmədən və ya nəzərə alınan dövr ərzində baş verən inflyasiya rəqəmlərini düzəldilmədən hesablanır. Cəlb edilmiş bütün qurumların məcmu gəlirlərini hesablamaq, Hökumətin ÜDM-i daha doğruluğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir və beləliklə, qanunverənlərin balanslaşdırılmış büdcəyə çatmağı və saxlamasını təmin edəcək qanunvericiliyin daha yaxşı bir vəziyyətdə olmasına imkan verir.

Ümumi gəlirin əsas funksiyası təyin olunan müddət ərzində müəyyən edilmiş müddət ərzində nə qədər gəlir əldə edildiyini dəqiq başa düşmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu, öz növbəsində, ən yüksək razılıq səviyyəsinin bu gəlir əldə etmək üçün istifadə edilən səylər nəticəsində həyata keçirilməsi üçün həmin gəlirdən istifadə etmək yollarını müəyyənləşdirmək üçün əsas yaradır. Dağıtım iqtisadiyyatının bu sadə prinsipi qrupu gələcək üçün hazırlayan sağlam maliyyə əsaslarını yaratmağa kömək edir və yalnız yanaşma fərdi gəlirləri nəzərə alsaydı, nail olmaq üçün çətin olan məqsədləri əldə etməyə imkan yaradır.

Məcmu gəlirləri aşağıdakı sxem vasitəsilə əhatəli təhlil etmək olar:

Sxem 1.2.

Mənbə: M.X.Meybullayev. “İqtisadi nəzəriyyə” 2011. Azərbaycan Dövlət İqtisadiyyat Universitetinin dərslik vəsaitinin materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Əhalinin istehlakının səviyyəsi əhali gəlirləri ilə ölçülür. Belə ki, əhalinin gəlirlilik səviyyəsi nə qədər çox olarsa istehlak səviyyəsi də bir o qədər yüksək olacaqdır. Deməli onda istehlak birbaşa olaraq gəlirlilik səviyyəsindən asılıdır. Əhali

gəlirlərinin strukturunda isə əmək haqqı kifayət qədər yüksək rola malikdir. Belə ki, əhalinin böyük hissəsi öz əmək fəaliyyətini satması nəticəsində gəlir əldə edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində tələb ilə təklifin bazar qanunları, mənfəətin yüksək səviyyəyə çatdırılmağı, kapitalın axını, əmək bazarları ilə məhsul satışının obyektiv mexanizmləri hökmranlıq etməkdədir. Belə amillər çalışanların əmək haqqının verilməsinə ölkədən və müəssisələrdən bağlı olmayaraq təsir etməkdədir. Deməli, əməyin ödənilməyi - işəgötürənin muzzdu işçiyə işçinin əmək müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq icra etdiyi işə əsasən vəsaitlərin ödənilməyi öhdəçiliyidir.

Əməyin ödənilməyi - istehsal edilmiş məhsula və ya göstərilmiş xidmətə əsasən əmək qanunvericiliyində və həmçinin kollektiv müqavilələrdə nəzərdə tutulan müntəzəm əldə edilən pul vəsaitidir.

Geniş mənada əməyin ödənilməyi - icra edilən işin müəyyən kəmiyyət ilə keyfiyyətinə əsasən fərqli formada verilmiş vəsaitdir. Əməyin ödənilməyinin pul ilə qeyri-pul formaları fərqləndirilməkdədir. Onun əsasını pul forması təşkil etməkdədir ki, bu da bazarın subyektlərinin əmtəə-pul əlaqələrində pulun ümumi ekvivalent olaraq daşdığı vəzifə ilə şərtlənir.

Əmək haqqının mahiyyəti, işçi qüvvəsindən istifadənin qiyməti anlaşılır. Bütölkədə əmək haqqı çalışanın sərf etdiyi əməyin sayəsində aldığı və həyat səviyyəsini təmin etmək üçün istifadə etdiyi pul vəsaitlərinin toplusudur.

1.3. Əhali gəlirləri və həyat səviyyəsinin tənzimlənməsi probleminə mövcud olan yanaşmalar

Məişət gəlirləri xüsusi bir ev və ya yaşayış yerini paylaşan bütün insanların birləşdiyi gəlirlərin ölçüsüdür. Bu, hər bir gəlir formunu, məsələn, əmək haqqı, əmək pensiyası gəlirləri, ərzaq markaları kimi pul köçürmələri və investisiya gəlirləri yaxınlığında daxildir.

Orta əhali gəlirləri bir ölkənin vətəndaşlarının maddi rifahı göstəricisi kimi istifadə edilə bilər. Vergi və məcburi töhfələr verdikdən sonra ortalama və ya orta xalis gəlir, həyat səviyyəsinin yaxşı göstəricisidir, çünki onlar yalnız istifadə olunan

gəlirləri əhatə edir və ən azı onların yaşayış məsrəflərini birləşdirmək üçün yerləşdirmə müavinətlərini bölüşən insanları etiraf edirlər.

Ev təsərrüfatlarının orta gəlirləri birbaşa ev təsərrüfatlarının payı olan insanların sayına və ev təsərrüfatlarının hər birində gəlir əldə edən sayına görə, birbaşa mənfəət kimi fərqlərin mənfəətinə birbaşa təsir göstərməməlidir. İndeksasiya sistemi bir sıra meyarları ilə səciyyələnir.

Ev təsərrüfatlarının gəlirləri üç fərdi zənginlik göstəricisindən biridir. Digər iki ailənin gəlirləri və adambaşına düşən gəlirlər müəyyən bir ərazidə insanları maddi cəhətdən nə qədər yaxşı insanların ölçməsinə bir az fərqli yanaşmalar aparır.

Mənzil gəlirləri eyni mənzil vahidini əhatə edən 15 yaş və yuxarı bütün şəxslərin gəlirləri ilə əlaqəli olub-olmamasından asılı olmayaraq nəzərə alınır. Evdə məskunlaşan tək bir şəxs də ev hesab olunur. Ailə gəlirləri, əksinə, doğuş, nikah və ya övladlığa götürmə ilə əlaqəli iki və ya daha çox insanın məşğul olduğu evləri hesab edir. Kişi başına düşən gəlir müəyyən bir ərazidə hər bir şəxsin qazandığı orta gəlirini ölçür. Buna görə, eyni ailə və ya ev təsərrüfatında iki gəlir əldə edən şəxs adambaşına düşən gəlirləri ölçərkən ayrı-ayrı sayılır.

Bölgənin ev təsərrüfatlarının gəlirlərini daşınmaz əmlak qiymətlərinə nisbətən müqayisə etməsi bazarın aşırı ısınmasına səbəb ola biləcəyini göstərir. Ev təsərrüfatının maliyyə mütəxəssisləri, alıcıların ev üçün illik gəlirin üç qatına qədər ödəyə biləcəyini iddia edirlər. Buna görə, orta ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin orta ev satış qiymətinə nisbəti tipik bir evin tipik bir ev üçün çatışmadığını ortaya qoyur.

Ev təsərrüfatının gəlirləri müxtəlif yollarla hesablanı bilər, lakin 2009-cu ildəki ABŞ-da əhəlinin siyahıyaalması aşağıdakı qaydada ölçülüb: 15 yaşını doldurmuş evin hər bir sakini, o cümlədən əmək haqqı və əmək haqqı, hər hansı bir şəxsi iş, investisiya və ya digər təkrarlanan gəlir mənbələri ilə yanaşı işsizlik sığortası, əlillik ödəmələri və ya uşaq dəstəyi ödənişləri kimi hüquqlar daxildir.

Ev təsərrüfatının sakinləri ev təsərrüfatlarının gəlirləri hesabına ev təsərrüfatının başçısı ilə əlaqəli olmurlar. [6] Ev təsərrüfatları bənzər bir iqtisadi konteksti bölüşdürmək məcburiyyətində olduğundan, ev gəlirlərinin istifadəsi ən çox qəbul edilən gəlir metodları arasında qalır. Bu cür tədbirlərdə ev təsərrüfatının həcmi

nəzərə alınmırsa, ev təsərrüfatının gəlir kateqoriyası daxilində və ya arasında dəyişikliklərin təhlili təhrif edilə bilər və kvintillər arasında çətin və ya mümkünsüz birbaşa müqayisə edilə bilər.

İdeksasiya qiymətlərin qaldırılmasından əvvəl və ya sonra həyata keçirilə bilər. bundan əlavə indeksasiya tam və ya qismi xarakter daşıya bilər. tam indeksasiya qiymət indeksinə proporsional olaraq, qismi indeksasiya isə qiymət indeksasiyasının yalnız artım hissəsinə uyğun olaraq gəlirlərin artırılmasını nəzərdə tutur.

XX əsrin ikinci yarısından tətbiq olunan indeksasiya sistemi bazar iqtisadiyyatının inkişaf etmiş ölkələrində geniş yayılmışdır. İndeksasiya makro və mikro səviyyədə reallaşdırılır. Əhali gəlirlərinin həcmindən asılı olaraq indeksasiya mühitində diferensial yanaşma prosesinə önəm verilir. Bu prinsip ən az gəlirlərin tam kompensasiyasından tutmuş, ən çox gəlirləri olanların minimum kompensasiyasında ibarətdir. İndeksasiya təqaüdcülərin və qərarlaşmış gəlirlərə malik olan cəmiyyətin digər üzvlərinin həyat səviyyəsinin normal səviyyədə saxlanması üçün istifadə edilir. Gəlirlərin makroiqtisadi səviyyədə tənzimlənməsi siyasəti aşağıdakı məsələlərin həllini nəzərdə tutur:[9]

- Gəlirlərin müəyyən olunmasında və eləcə də bölüşdürülməsində müvafiq qayda və normaların müəyyənləşdirilməsi və reallaşdırılması üçün tədbirlər hazırlamaq;
- müəssisə, əhali, və dövlət büdcəsi gəlirlərinə qiymətlərin və infilyasiyanın təsiretmə dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi;
- işsizlərin, eləcə də əmək qabiliyyəti olmayanların və yaxud da əmək qabiliyyətsizliyi məhkəmənin qüvvəyə minmiş qanuni hökmü ilə təsdiq edilmiş şəxslərin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi üçün tədbirlər həyata keçirmək;
- əhali gəlirləri arasındakı böyük fərqlərin aradan qaldırılması nəticəsində sosial təcəlləşmənin qarşısının alınması.

Gəlirlərin tənzimlənməsinin mikrosəviyyədə həyata keçirilməsi prinsipi dedikdə, işçinin bütün əmək gəlirlərinin tənzimlənməyi sahəsində müəssisənin strategiyasını nəzərdə tutulur. Həmin strategiya aşağıdakılar ilə əlaqəlidir:

- işçi qüvvəsinin alqı-satqı barədə müqavilə;
- əmək haqqı ilə tarif sistemi;
- sosial ödəmələr ilə xidmətlər, işçilərin ixtisaslaşmağı, istehsal fəaliyyəti və digər mülkiyyət növləri sayəsində əldə edilən gəlirlərin formalaşmağı.

Dövlətin gəlirlər sahəsində apardığı siyasətin əsas məqsədi əhali qrupları arasında təbəqələşməni aradan qaldırmaq şərtilə əhalinin maddi rifah halını yaxşılaşdırmaq, sosial-iqtisadi inkişafı reallaşdırmaq, həmçinin də sosial tərəqqiyə meyillənmənin stimullaşdırılmasını təmin etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün dövlətin qarşısında həyata keçirməli olduğu bir neçə vəzifə var. Həmin vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:[9]

- əhalinin orta təbəqələrinin və aztəminatlı ailələrinin maddi rifah halının yüksəldilməsi məqsədilə tədbirlər planı hazırlamaq və bu tədbirlər planını icra etmək, həmçinin də icrasına nəzarət etmək;
- əhali gəlirləri arasında yaranmış fərqlərin artmasının qarşısını almaqla əhali qrupları arasında təbəqələşmənin sıradan çıxarılmasını təmin edəcək tədbirlər planı işləmək, hazırlamaq və həyata keçirilməsini təmin etmək;
- əhalinin pul şəklində əldə etdiyi gəlirlərin strukturundakı dəyişikliklərin aradan qaldırılmasını təmin etmək;
- əhalinin iqtisadi fəallığının və öz istehlakının ödənilməsində əsas stimulu rolunu oynayan və əhalinin gəlir mənbəyinin əsasında dayanan əmək haqqının rolunun və məbləğinin artırılması məqsədilə tədbirlər hazırlamaq və həyata keçirmək;
- ölkənin ayrı-ayrı bölgələri və regionları üzrə, habelə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sferaları üzrə, eləcə də işçilərin peşə-hazırlıq və ixtisasi əsasında əməyin düzgün qiymətləndirilməsi və əmək haqqının tarazlığının optimallaşdırılmasının təmin olunması;
- əmək haqqının tənzimlənməsinin səmərəli mexanizminin formalaşdırılmasında iştirak etmək;

- yoxsulluğun mümkün olduğu qədər azaldılmasının təmin edilməsi üçün tədbirlər planı işləmək hazırlamaq və icra etmək;
- əhalinin böyük hissəsinin, xüsusən də orta və aztəminatlı ailələrin həyat səviyyəsinin artırılması üçün şəraitin yaradılmasını təmin etmək

Əmək haqqı və gəlirlərin tənzimlənməsi siyasətinin gerçəkləşdirilməsi mexanizmi çoxcəhətlidir. Gəlirlər ilə əmək haqqı strategiyasının reallaşdırılması mexanizminin əsas xarakterik cəhəti bundan ibarətdir ki, bu strategiya ölkə qanunvericiliyi, icraedici orqanların verdikləri sərəncamlar ilə aşağıdakı üsullarla həyata keçirilməsi təmin edilir:

- dövlət minimum sosial standartlar (DMSS) sisteminin ilə vətəndaşların həyat səviyyəsinin tənzimlənməyi;
- gəlirlər ilə əmək haqqı sahəsində konstitusiyada nəzərdə tutulan zəmanətlərin təmin edilməsi üçün büdcə vəsaitlərinin məbləğinin müəyyənləşdirilməsi ilə istifadəsi:
 - fiziki və hüquqi şəxslərin aldığı gəlirlərin səviyyəsinə vergiqoyma sisteminin ilə birbaşa və dolaylı təsir;
 - respublika səviyyəli, regional, peşə tarif, sahə, ərazi və başqa razılaşmaların qəbul olunması ilə əlaqəli sosial tərəfdaşlıq sistemi ətrafında danışıqlar proseslərində iştirak;
 - respublika səviyyəli, sahə və regional sosial proqramların qəbulu.

Gəlirlər ilə əmək haqqı siyasətinin həyata keçirilməyi mexanizminə ölkə ilə bazar, hüquqi və inzibati, sosial və iqtisadi normativlərin qarşılıqlı əlaqəsi daxildir. Gəlirlər və əmək haqqı strategiyası dedikdə, gəlirlərin formalaşması, istifadəsi və bölüşdürülməsi sahəsində sosial-iqtisadi əlaqələrin iştirakçılarının maraqlarının razılaşdırılmağına imkan yaradan və qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağı təmin etmiş tədbirlər sistemi anlaşılır.

Əmək haqqı müəssisənin işçisinə onun işinə görə verdiyi ödənişdir. Gəlir, əldə edilən ümumi puldur. Əmək haqqı gəlir hissəsidir.

Əmək haqqı aylıq, həftəlik, üç həftəlik, gündəlik və ya saat üzrə ödənilən puldur. Əmək haqqı hər iş üçün müəyyən edilir və vaxt keçdikcə artacaq. Gəlir, əmək

haqqı, hədiyyələr, faizlər, bonuslar və dividendləri ehtiva edən bütün tanınmış mənbələrdən hesablanmış puldur. Əmək haqqından fərqli olaraq, müxtəlif mənbələrdən asılı olaraq gəliri müəyyənləşdirə bilməz; müəyyən bir il üçün bir gəlir əldə başqa bir il fərqli ola bilər.

Əmək haqqı yalnız bir şəxs işlədiyi halda əldə edilir. Digər tərəfdən, bir şəxs işlədiyi və ya olmasa da gəlir əldə edə bilər. Bir şəxs dividendlərdən və ya doğum günü və ya toy zamanı və ya maraqdan əldə edən hədiyyə pulları əldə edə bilər.

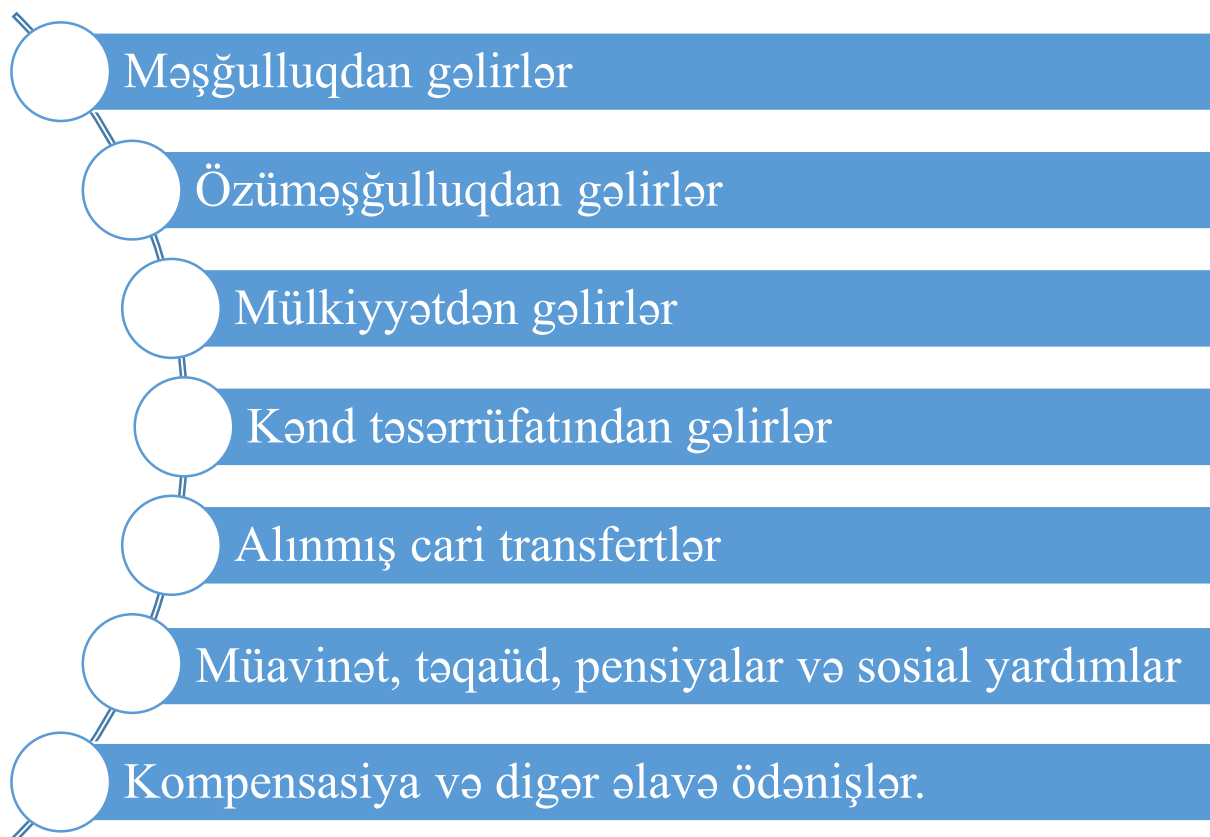
FƏSİL II. HAZIRKI DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİNİN VƏ ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏHLİLİ

2.1. Əhali gəlirlərindəki bərabərsizliyə təsir göstərən amillərin qiymətləndirilməsi

Əhalinin, ayrı-ayrı şəxslərin və insanlar qrupunun həyat səviyyəsinin, eləcə də onların maddi rifah halının əsas göstəricilərindən biri də gəlirlərin qeyri-bərabərliyi və yaxud da bərabərsizliyi. Müasir iqtisadi sistemdə, demək olar ki, bütün dünya ölkələrində əhali qrupları üzrə gəlirlərin bölgüsündə qeyri-bərabərlik mövcuddur. Əhali kütlələrinin pul gəlirləri müxtəlif istiqamətlərdən formalaşır. Həmin istiqamətlər aşağıdakı sxem vasitəsilə verilmişdir.

Sxem 2.1.

Əhali gəlirlərinin mənbələri

Mənbə: M.X.Meybullayev. “İqtisadi nəzəriyyə” Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dərslər vəsaiti

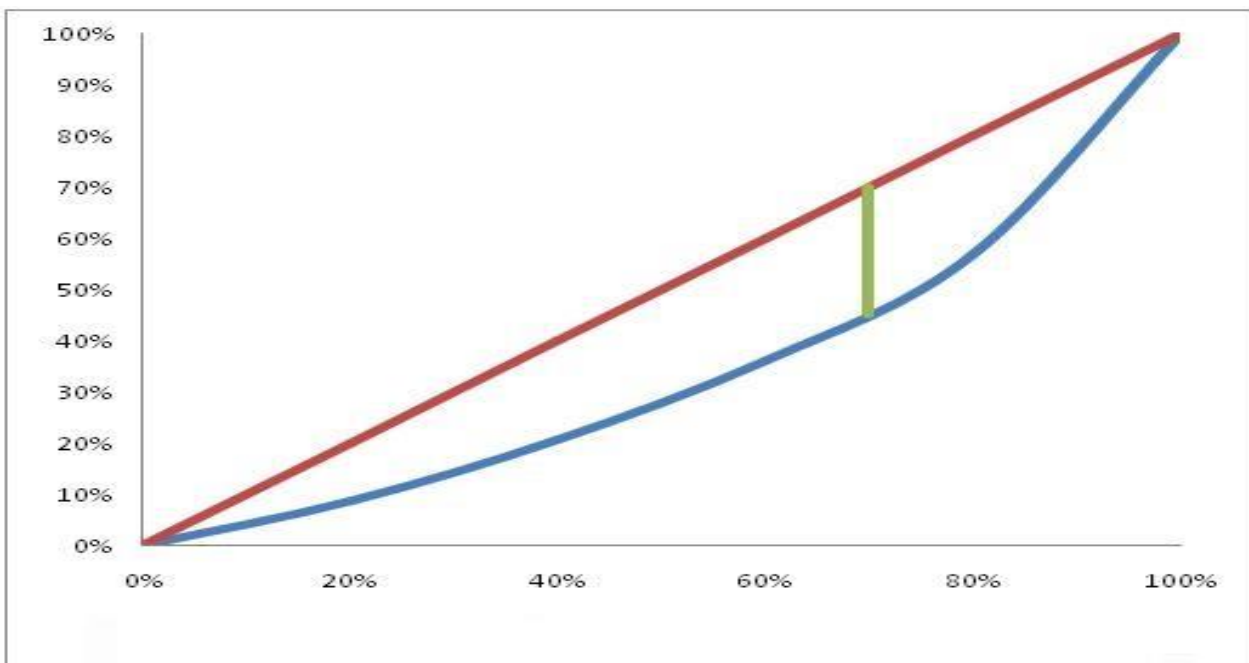
Yuxarıdakı sxemdə (sxem 2.1) əhali gəlirlərinin müxtəlif mənbələr hesabına formalaşdığı verilmişdir. Bu mənbələrin hər biri gəlir bərabərsizliyini təsir göstərən əsas amillər sırasındadır. Çünki yuxarıda qeyd olunan gəlirləri bütün əhali qrupları almır. Məsələn məşğul əhali gördüyü işin müqabilində əmək haqqı alırsa, təqaüdü işlədiyi iş stajının həcmindən asılı olaraq təqaüd alır. Bu isə əhali qrupları arasında gəlir bərabərsizliyinin əsas göstəricilərindən hesab olunur.

Lakin əhali gəlirlərindəki qeyri-bərabərliyi və yaxud da gəlir bərabərsizliyini yalnız əmək haqqlarındakı fərqlə izah etmək məsələyə kompleks yanaşılmanın qarşısını almış olur. Demək onda, yuxarıda dediklərimizlə yanaşı, gəlirlərin bərabərsizliyində yalnız əmək haqqı arasındakı fərqlərlə yanaşı bir sıra digər amillər də müəyyən dərəcədə və əhəmiyyətli rol oynayır.

Gəlirlərin qeyri-bərabərliyini yaxud da gəlir bərabərsizliyini əhatəli tədqiq etmək üçün iki əsas üsul müəyyən edilmişdir. Bunlar Lorens və Cini əyriləridir. Aşağıdakı şəkildə gəlirlərin bərabərsizliyini təsvir edən Lorens əyrisi verilmişdir.

Şəkil 2.1.

Lorens əyrisi

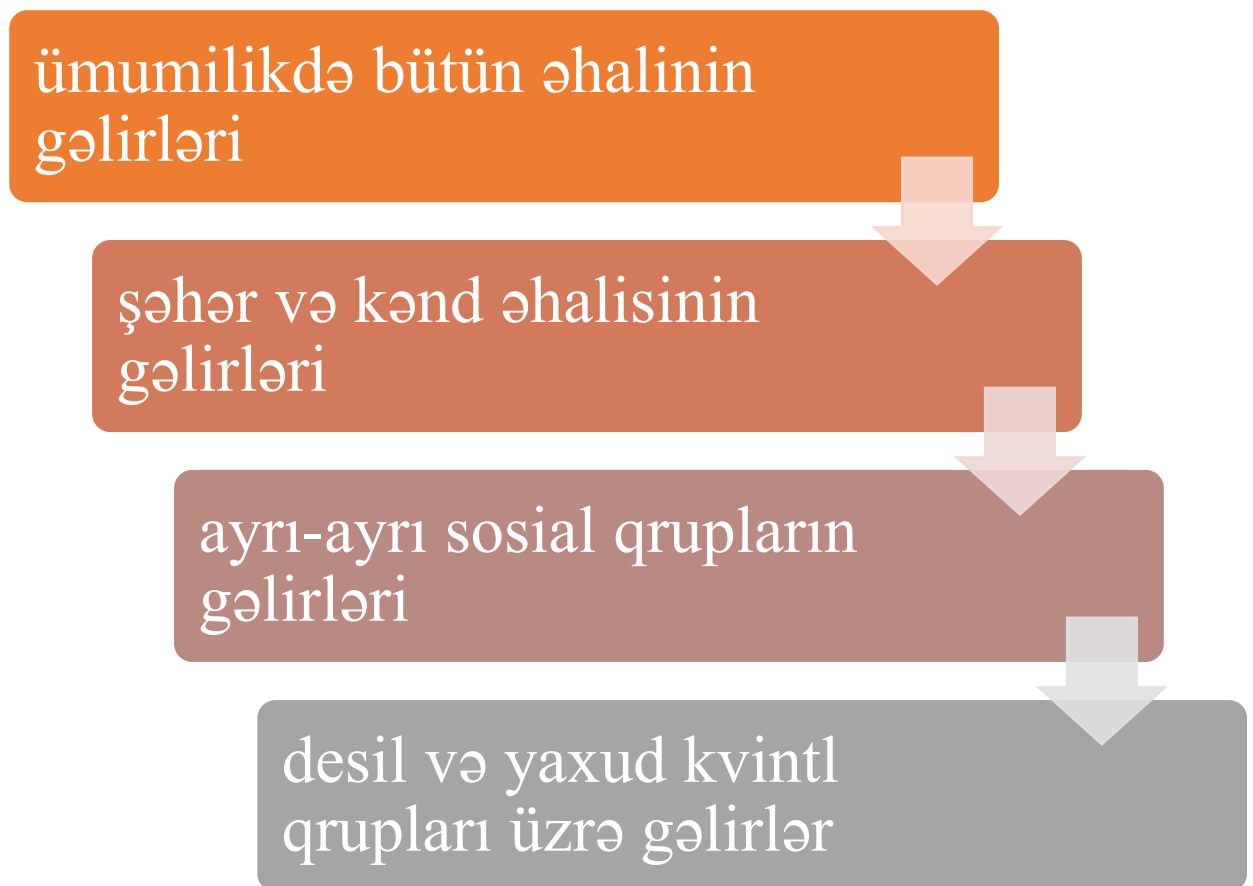

Lorens əyrisinin əsas xarakterik xüsusiyyəti onunla müəyyən olunur ki, bu əyri gəlirlərin əhali qrupları arasında ədalətsiz bölüşdürülməsini təcəssüm etdirir. Gəlir bərabərsizliyi ən ideal şəkildə göstərən Lorens əyrisindən məlum olur ki, cəmiyyətdə, insanlar arasında gəlir paylanmasında müxtəlif mənbələr çıxış edir.

Pul gəlirlərinin ümumi səviyyəsi ev təsərrüfatlarının hər hansı müəyyən dövr ərzində, məsələn, ay, rüb və yaxud il ərzində pul gəlirlərinin ümumi məbləği əsasında hesablanır. Ev təsərrüfatlarının ümumi gəlir göstəriciləri isə aşağıdakı sxem vasitəsilə verilmişdir.

Sxem 2.2.

Ev təsərrüfatlarının ümumi gəlir göstəriciləri

Mənbə: M.X.Meybullayev. “İqtisadi nəzəriyyə” Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dərs vəsaiti

Dünya ölkələrinin təcrübəsinə baxsaq, eləcə də tarixə uzunmüddətli dövrü əhatə edən səyahət etsək, yenə də görəcəyik ki, istənilən dövrdə, istənilən ölkədə gəlir

bərabərsizliyi mütləq şəkildə mövcud olmuşdur. Hətta “kiminə əməyinə, kiminə qabiliyyətinə görə” şüari ilə fəaliyyət göstərən sovet dövründə belə gəlirlərin bərabərsizliyi mövcud olmuşdur. Deməli onda, gəlirlərin qeyri-bərabərliyi bütün dünya ölkələrində mövcuddur. Bu baxımdan gəlirlərin qeyri-bərabərliyinə yaxud da bərabərsizliyinə təsir edən amillər də demək olar, hər bir dövlətdə eyni amillərdir. Sadəcə fərq ondadır ki, bəzi ölkələrdə gəlirlərin bərabərsizliyi yüksək səviyyədə təzahür edir, digərlərində isə bir qədər az. Lakin istənilən halda gəlir bərabərsizliyi, yaxud da gəlirlərin qeyri-bərabərliyi mövcuddur. Sadəcə olaraq, gəlir bərabərsizliyinə təsir edən amillərin təsirlilik səviyyəsindən asılı olaraq gəlirlərin qeyri-bərabərliyi səviyyəsi də müxtəlif rəqəmlərlə ifadə olunur.

Gəlirlərin bərabərsizliyinin aradan qaldırılmasında və yaxud da yumşaldılmasında dövlət siyasəti mühim rol oynayır. Başqa sözlə desək, gəlirlərin əhali qrupları üzrə nisbətən ədalətli paylanması dövlətin həyata keçirmiş olduğu sosial-iqtisadi siyasətdən bilavasitə asılıdır. Dünya təcrübəsinə baxsaq görürük ki, gəlirlərin ədalətli paylanması sahəsində ən uğurla həyata keçirilən dövlət siyasəti Mərkəzi və Şimal-Şərqi Avropa ölkələrində və Baltikyanı ölkələrdədir. Məhz bunun nəticəsidir ki, qeyd olunan kontingentə daxil olan dövlətlərdə əhali qrupları arasında gəlir bərabərsizliyi digər dövlətlərlə müsqayisə kifayət qədər azdır. Belə bir sual ortaya çıxır ki, yuxarıda qeyd olunan ölkələrdə hökmətlərin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi strategiyanın əsasında nə dururdu? Bu suala əhatəli cavab vermək üçün aşağıdakılara diqqət edək:

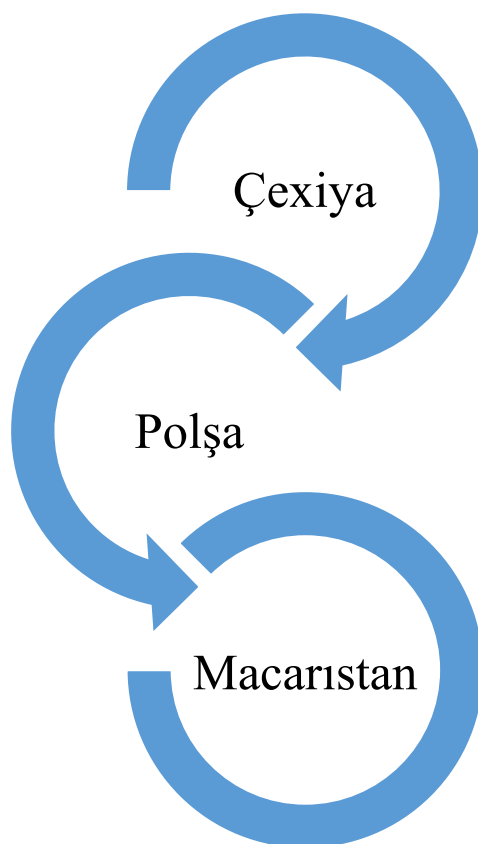
- Birincisi, dövlət iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə nəzarəti öz əlində saxlayırdı, qiymətlərin süni şəkildə artaraq inhisarçılıq və yaxud da monopoliya yaratmasının qarşısını alırdı;
- İkincisi, dövlət özəlləşdirmə və yaxud da dövlətsizləşdirmə siyasətində məmurların iştirakının bilavasitə qarşısını alırdı. Belə ki, bu siyasət vasitəsilə öz nüfuzların, əlaqələrindən və yaxud da təmsil etdikləri vəzifənin səlahiyyətlərin sui-istifadə edən məmurlar dövlət əmlakının asanlıqla özəlləşdirə, dövlətsizləşdirə bilirdilər ki. bu da sosial qruplar arasında gəlir bərabərsizliyini artıran ən əsas amillərdən birinə çevrilirdi.

- Üçüncüsü, dövlət vergi siyasətini nizama salmaqla və əhali qrupları üzrə, daha da konkretləşdirsək, aztəminatlı və daha az gəlirlərə malik olan şəxslərə sosial yardım verməklə onların gəlirləri ilə digər şəxslər qrupunun gəlirlərini bərabərləşdirməyə cəhd edirdi ki, bu da son nəticədə gəlir bərabərsizliyinin qarşısını ala bilirdi.

Bir çox hallarda Mərkəzi Avropa ölkələrində gəlirlərin bərabərsizliyini aradan qaldırmaq üçün gəlirlərin yenidən bölgüsü prosesi həyata keçirilirdi ki, burada da daha çox aztəminatlı ailələr və daha az gəlirə malik olan şəxslərə əlavə gəlirlərin paylanması təmin olunurdu. Bu siyasət gəlirlərin bərabərsizliyinin aradan qaldırılmasında çox effektiv üsul hesab olunurdu və aşağıdakı sxem vasitəsilə verilmiş ölkələrdə xüsusilə effekt verərək əhali gəlirlərinin nisbətən bərabər paylanmasına şərait yaratmışdır.

Sxem 2.3.

Gəlirlərin dövlət tərəfindən ən uğurlu yenidən bölündüyü ölkələr

Mənbə: Əliyev A.Ə., Qasimov N.N. Azərbaycanca əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinin aktual problemləri. Bakı, 2000.

Gəlirlərin qeyri bərabərsizliyini ölçən digər əmsal isə Cini indeksi adlanır. Cini əmsalı gəlirlərin bögüsündə bərabərsizliyin qiymətləndirilməsini müəyyən edən indeksdir. Gəlirlərin bərabər bölgüsü zamanı əhalinin bütün təbəqələri eyni səviyyədə maliyyə ehtiyatlarına malik olurlar. Lakin təcrübədə ideal bərabərlik səviyyəsi demək olar ki, mümkün deyildir və heç zaman da müşahidə olunmamışdır. Lakin əgər baş verərsə, yəni ki, gəlirlərin bölgüsü tam bərabər paylanarsa, Cini əmsalı 0-a bərabər olar. Mütləq və yaxud da maksimal qeyri-bərabərlik səviyyəsində isə Cini əmsalı vahidə-1-ə bərabər olar. Burdan deyə bilərik ki, Cini indeksi [0-1] intervalında baş verir.

2.2. Əhali istehlakı və onun strukturu

Əhali istehlakı dedikdə, əhalinin özünün zəruri tələbatlarının ödənilməsini təmin etmək məqsədilə aldığı və yaxud da əldə etdiyi məhsulların ümumi məcmusu başa düşülür. Əhali istehlakına bilavasitə təsir edən ən əsas amil isə əhali gəlirlərinin səviyyəsidir. Belə ki, əhali istehlakı iki əsas qrupa bölünür. Həmin qruplara aşağıdakıları aid etmək olar:

- Zəruri istehlak malları;
- Qeyri-zəruri istehlak malları.

Qeyd edək ki, gəlirlərin müəyyən səviyyəsində istehlakın həcmi də müxtəlif xətt üzrə hərəkət edir. Belə ki, gəlirlərin yüksək səviyyəsində ayrı-ayrı şəxslər, əhali qrupları özlərinin tələbatlarını maksimal şəkildə ödəməyə cəhd edir. Hətta zəruri istehlak malları ilə yanaşı, qeyri-zəruri istehlak mallarını da almağa cəhd edir, onları asanlıqla istehlak edir. Əhalinin belə qrupları gəlirlərin yüksək səviyyəsində gündəlik tələbat məhsullarını əldə etməklə yanaşı, eyni zamanda da özlərinin istirahətlərinə, səyahətlərinə də pul ayırmaq imkanlarına malik olur.

Əhalinin gəlirləri aşağı düşdükdə isə ayrı-ayrı şəxslər, əhali qrupları, eləcə də sosial qruplar daha çox zəruri istehlak mallarını almağa cəhd edirlər. bu zaman isə qeyri-zəruri istehlak malları və yaxud da xidmətləri artıq ikinci plana düşür.

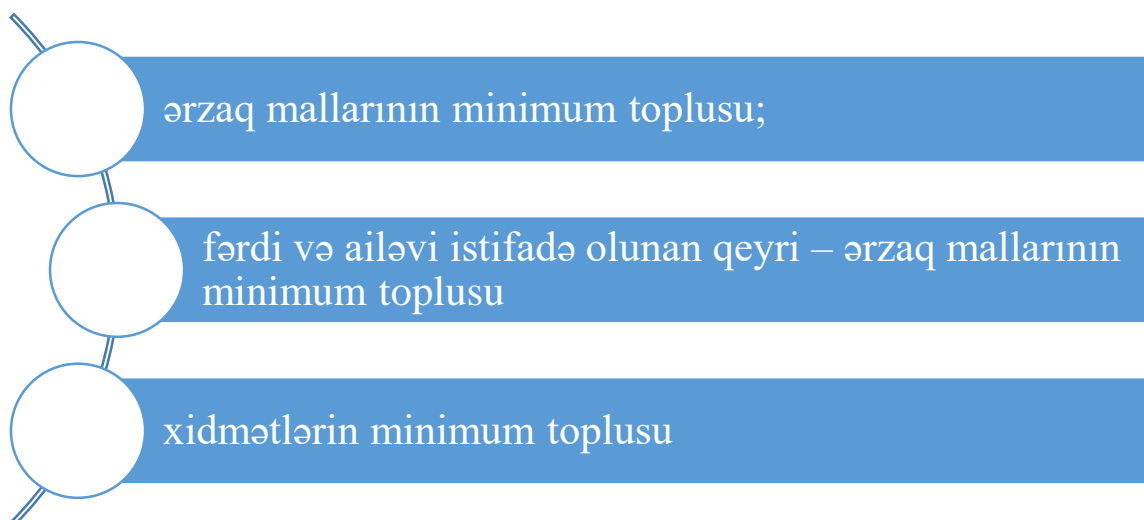
Deməli onda, yuxarıda dediklərimizə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, istehlakın həcmi əhalinin gəlirlərinin həcmi ilə düz mütənasibdir. Əhali gəlirləri artarsa, istehlakın həcmi də artar. Əhali gəlirlərinin azalması isə istehlakın səviyyəsinin azalması ilə nəticələnəcəkdir.

Əhalinin istehlakının əsasında nə durur? Bu suala cavab verməklə əhalinin istehlakının strukturunu müəyyən edə bilərik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əhali istehlakı iki əsas formada- zəruri və qeyri-zəruri istehlak malları və xidmətlərinin əldə olunması və yaxud da alınması yolu ilə həyata keçirilir. Lakin bu dediyimiz əhali istehlakının tərkibini, eləcə də onun strukturunu tam ifadə etməyə imkan vermir. Əhali istehlakının strukturunun və onun quruluşunun əhatəli müəyyənləşdirilməsi kompleks təhlil tələb etdiyindən məsələyə bir qədər də geniş aspektdən yanaşaq.

Əhali istehlakı və onun strukturunu müəyyən etmək üçün ilk öncə minimum istehlak səbətinin tərkibi ilə tanış olaq. Minimum istehlak səbəti dedikdə, bir nəfərin və yaxud da bir ailənin istehlakını qarşılaya biləcək xərc maddələrinin məcmusu başa düşülür. Minimum istehlak səbətinin tərkibi aşağıdakı qaydada formalaşır:

Sxem 2.4.

İstehlak səbətinin tərkibi

Mənbə: S.R.Bayramova, S.Ə.Qurbanova. “Gəlirlər və əmək bərabərində siyasəti”. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dərslisi. Bakı-2009 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

“Azərbaycan Respublikasında ən aşağı istehlak səbətinin tərkibinin qəbul edilməsi barəsində” A.R. Nazirlər Kabinetinin 2005-ci ildə 23 iyun tarixli 118 nömrəli qərarı A.R. Nazirlər Kabinetinin 30 apreldə 2009-cu ildə tarixli 74 nömrəli Qərarıyla yeni redaksiyada əlavələr ilə qəbul edilmişdir. Qərara əsasən Azərbaycan Respublikasında minimum istehlak səbətinin tərkibi aşağıdakılardan ibarətdir:

- ərzaq məhsulları görə min. istehlak səbəti;
- qeyri-ərzaq məhsulları görə min. istehlak səbəti;
- xidmət görə min. istehlak səbəti.

İndi isə ərzaq və qeyri-ərzaq məhsulları üzrə minimum istehlak səbətinin strukturu ilə tanış olaq. Bunun üçün aşağıdakı cədvələ diqqət yetirək.

Cədvəl 2.1.

Ərzaq malları üzrə minimum istehlak səbətinin tərkibi

Ərzaq məhsullarının adı	Ölçü vahidi	İstehlakın həcmi (orta hesabla adambaşına bir ildə)		
		əmək qabiliyyətli əhali	pensiyaçılar	uşaqlar 0-14 yaş
Çörək və çörək məhsulları (una çevirməklə)	Kq	150	109	98
Kartof	Kq	46.7	36.5	40.2
Tərəvəz və bostan məhsulları	Kq	95.7	85.5	101.2
Meyvə və giləmeyvə	Kq	38	38	76
Ət və ət məhsulları	Kq	30	19.2	25
Süd və süd məhsulları (südə çevirməklə)	Kq	193.6	223.1	247.5
Balıq və balıq məhsulları	Kq	5	5	5
Yumurta	ədəd	135.0	91.0	169.0
Şəkər və qənnadı məmulatları (şəkərə çevirməklə)	Kq	16.3	14.6	19.5
Bitki yağı, marqarin və digər piylər	Kq	11	7.9	8.3
Mal-qara yağı	Kq	8	5.5	6
Digər məhsullar (çay, duz)	Kq	3.6	2.8	3.3

Mənbə: "A. R. min. istehlak səbətinin tərkibinin qəbul edilməsi haqqında" A. R. Nazirlər Kabinetinin 2005-ci ildə 23 iyun tarixində 118 nömrəli qərarı A. R. Nazirlər Kabinetinin 30 apreldə 2009-cu il tarixində 74 nömrəli Qərarı

Cədvəl 2.2.**Qeyri-ərzaq malları üzrə minimum istehlak səbətinin tərkibi**

Qeyri-ərzaq mallarının adı	Ölçü vahidi/ aşınma müddəti	İstehlakın həcmi (orta hesabla adambaşına bir ildə)		
		əmək qabiliyyətli əhali	pensiyaçılar	uşaqlar 0-14 yaş
Palto tipli üst geyimləri qrupu	ədəd/il	3/8	3/9	3/2.6
Kostyum tipli üst geyimləri	ədəd/il	9/4.2	8/4.8	12/2
Alt geyimləri	ədəd/il	9/2.5	9/2.7	12/2
Corab məmulatları	cüt/il	7/1.5	4.5/2	6/1.3
Baş geyimləri və xırdavat məmulatları	ədəd/il	4/5	3/6.4	4/3
Ayaqqabı	cüt/il	6/3.5	5/3.5	6/1.3
Məktəb-yazı ləvazimatı	ədəd/il	3/1	3/1	41/1
Yataq ləvazimatı	ədəd/il	11/7.1	11/7.1	11/7.1
Mədəni-məişət və təsərrüfat malları	ədəd/il	14/10.2	14/10.2	14/10.2
İlkin tələbat və sanitariya əşyaları, dərmanlar	bir ayda qeyri-ərzaq mallarına sərf olunan xərclərə görə faiz	10	10	10

Mənbə: "A. R. min. istehlak səbətinin tərkibinin qəbul edilməsi haqqında" A. R. Nazirlər Kabinetinin 2005-ci ildə 23 iyun tarixində 118 nömrəli qərarı A. R. Nazirlər Kabinetinin 30 apreldə 2009-cu il tarixində 74 nömrəli Qərarı

İndi isə xidmət sahələri üzrə minimum istehlak səbətinin tərkibi ilə tanış olaq. Bunun üçün Cədvəl 2.3.-ə diqqət yetirək.

Cədvəl 2.3.

Xidmət sahələri üzrə minimum istehlak səbətinin tərkibi

Xidmətlərin adı	Ölçü vahidi	İstehlakın həcmi (orta hesabla adambaşına bir ildə)		
		əmək qabiliyyətli əhali	pensiyaçı lar	uşaqlar 0-14 yaş
Mənzil	ümumi sahə kv.m	12	12	12
Mənzillərin qızdırılması	ümumi sahə kv.m	12	12	12
İsti və soyuq su təchizatı	ayda kub	6	6	6
Kanalizasiya	ayda kub	6	6	6
Qaz təchizatı	ayda kub	21	21	21
Enerji təchizatı	ayda kVt/s	50	50	50
Nəqliyyat xidmətləri	bir ildə gediş	606	365	370
Rabitə *	aylıq tarif	-	-	-
İnternet xidmətləri **	aylıq tarif	-	-	-
Digər xidmətlər	bir ayda xidmətlərə sərf olunan ümumi	xərəcə görə faiz	15	15

Mənbə: "A. R. min. istehlak səbətinin tərkibinin qəbul edilməsi haqqında" A. R. Nazirlər Kabinetinin 2005-ci ildə 23 iyun tarixində 118 nömrəli qərarı A. R. Nazirlər Kabinetinin 30 apreldə 2009-cu il tarixində 74 nömrəli Qərarı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti hər il istehlak məhsullarının qiymət artımını nəzərə alaraq min. istehlak səbətinə uyğun yaşayış min. haqqında Qanun qəbul edir. Belə ki, "Azərbaycan Respublikasında 2018-ci ilə görə yaşayış min. barəsində" Azərbaycan Respublikasının 1 dekabrda 2017-ci il tarixində 906-VQ nömrəli Qanununa görə, 2018-ci il görə Azərbaycanda yaşayış min. ölkə üzrə 173 manat təşkil etmişdir. Əmək qabiliyyətli əhali üçün yaşayış minimumu 183 manat, pensiyaçılar üçün bu göstərici 144 manat, 0-14 yaş intervalına daxil olan uşaq üçün isə sözgedən göstərici 154 manat məbləğində müəyyən olunmuşdur.

2017-ci il ilə müqayisə etsək, görürük ki, 2017-ci ildə ölkə üzrə yaşayış minimumu 155 manat təşkil etmişdir. Əmək qabiliyyətli əhali üçün bu göstərici 164.5

manat, 0-14 yaşlı uşaqlar üçün 136.6 manat, pensiyaçılar üçün isə 130.2 manat məbləğində müəyyən edilmişdir.

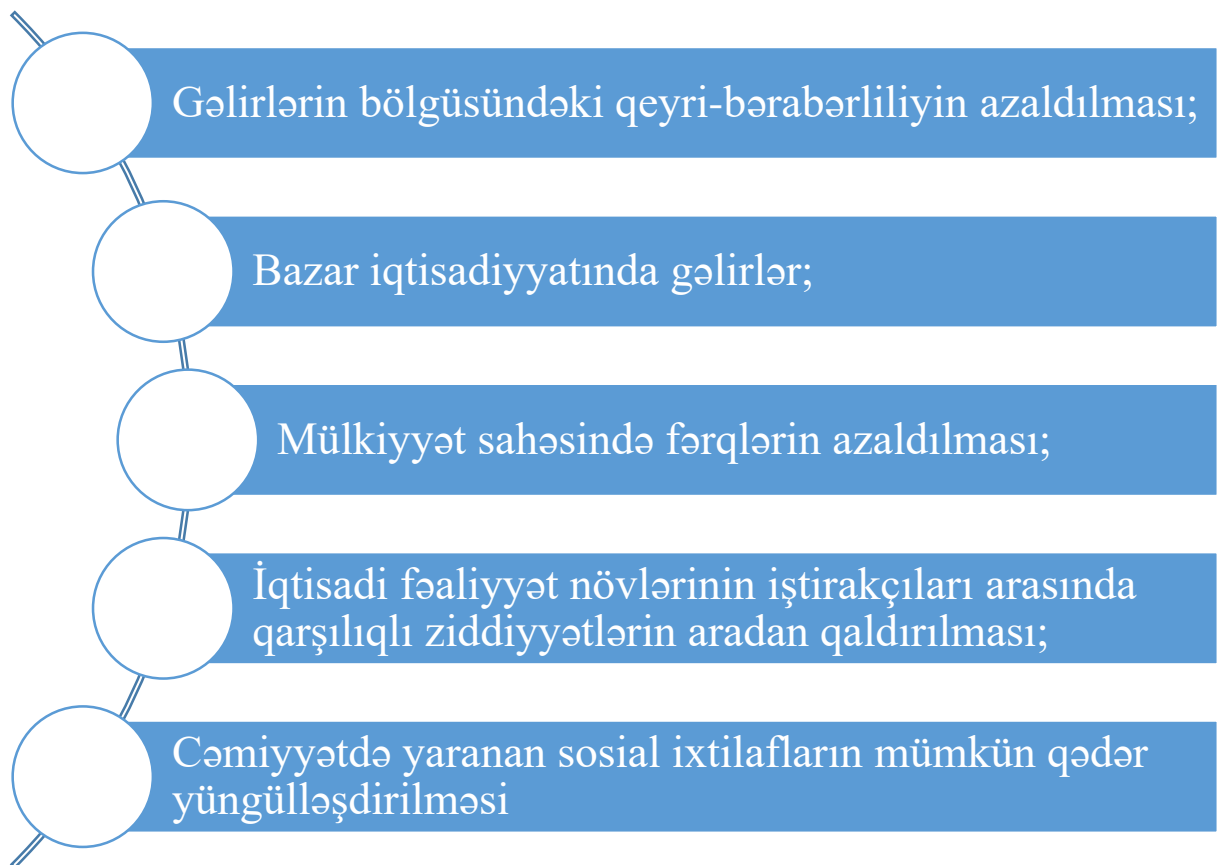
2017-ci illə cari dövrü müqayisə etsək görürük ki, 2018-ci ildə istehlak məhsullarının qiymətində müəyyən dəyişikliklərin olması nəzərə alınaraq yaşayış minimumunun səviyyəsi də artırılmışdır.

2.3. Əhali gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsinin mexanizmləri və istiqamətləri

Dövlətin sosial siyasəti dedikdə, cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin sosial-iqtisadi şərtlərinin nizamlanmasına yönəldilən iqtisadi strategiya modeli başa düşülür. Dövlətin sosial siyasəti müxtəlif istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir. Həmin sözügedən tədbirlər aşağıdakı sxemdə təsvir olunmuşdur.

Sxem 2.5.

Dövlətin sosial siyasətinin tədbirlər planı

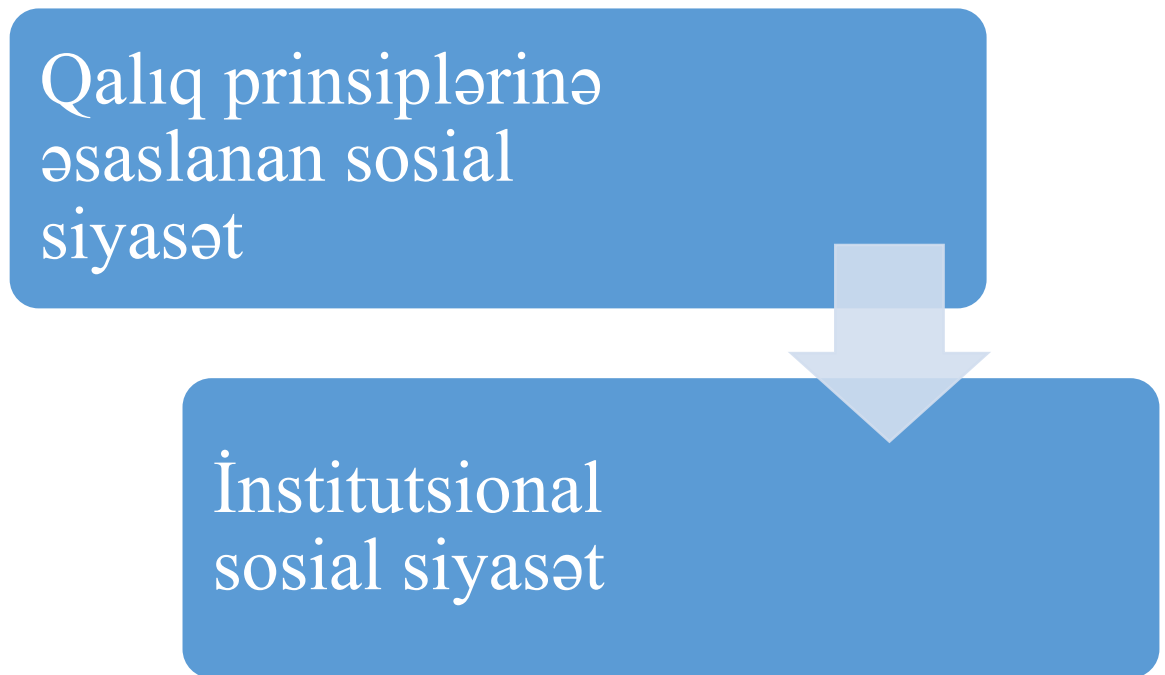
Mənbə: Əşrəfova. R.S “Əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılmasında sosial yardım sisteminin rolu”, Himayədar jurnalı. Oktyabr 2005

Mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində gəlirlərin qeyri-bərabərliyinin aradan qaldırılması istiqamətində hökumətin sosial siyasəti əhalinin, sosial qrupların, eləcə də ayrı-ayrı şəxslərin əmlak sahəsində mövcud olan qeyri-bərabərliyinin mümkün olduğu qədər azaldılmasına xidmət edir, eyni zamanda da əhalinin bütün kateqoriyaları üçün eyni başlanğıc şərtlərini yerinə yetirən sosial ədalət prinsiplərini həyata keçirir.

Cəmiyyətin iqtisadi inkişaf prosesi ilə dövlətin həyata keçirmiş olduğu sosial siyasət arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Həmin əlaqələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- birincisi, iqtisadi inkişafın əsas məqsədləri dolayısı və yaxud da birbaşa şəkildə sosial siyasətdə özünü biruzə verir. Məlumdur ki, iqtisadi fəaliyyətin təmin olunması cəmiyyətin bütün təbəqələri və kateqoriyaları üçün əlverişli yaşayış minimumunun yaradılması üçün həyata keçirilir.
- İkincisi, sosial siyasət istiqamətində bir çox tədbirlərin yerinə yetirilməsi bu sahədə dövlətin mövcud siyasətini təmin edə biləcək iqtisadi resurslardan asılıdır.
- Üçüncüsü, sosial siyasət iqtisadi artımın əhəmiyyətli faktoru rolunu oynayır. Əgər iqtisadi inkişaf əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına, eləcə də bu istiqamətin artırılmasına xidmət etmirsə, insanların maddi və qeyri maddi istehsal sahələri ilə məşğul olmasına, eləcə də iş qüvvəsinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına maraq zəifləmiş olur. Cəmiyyətdə mövcud olan sosial gərginlik yüksəlir.

Sosial siyasətin əsas xarakterik xüsusiyyəti dövlətin sosial-iqtisadi proseslərin idarə edilməsinə müdaxilə etmək səviyyəsindən də asılıdır. Məhz bu səbəbdən də inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində dövlətin müasir dövrdə mövcud olan sosial siyasət növlərini iki əsas qrupda birləşdirmək olar. Həmin qruplar aşağıdakıları sxem üzrə əhatəli təhlil olunmuşdur.

İnkişaf etmiş ölkələrin sosial siyasət modelinin tərkibi

İndi isə sxem 2.6-da qeyd olunan istiqamətlərin təhlilini verək:

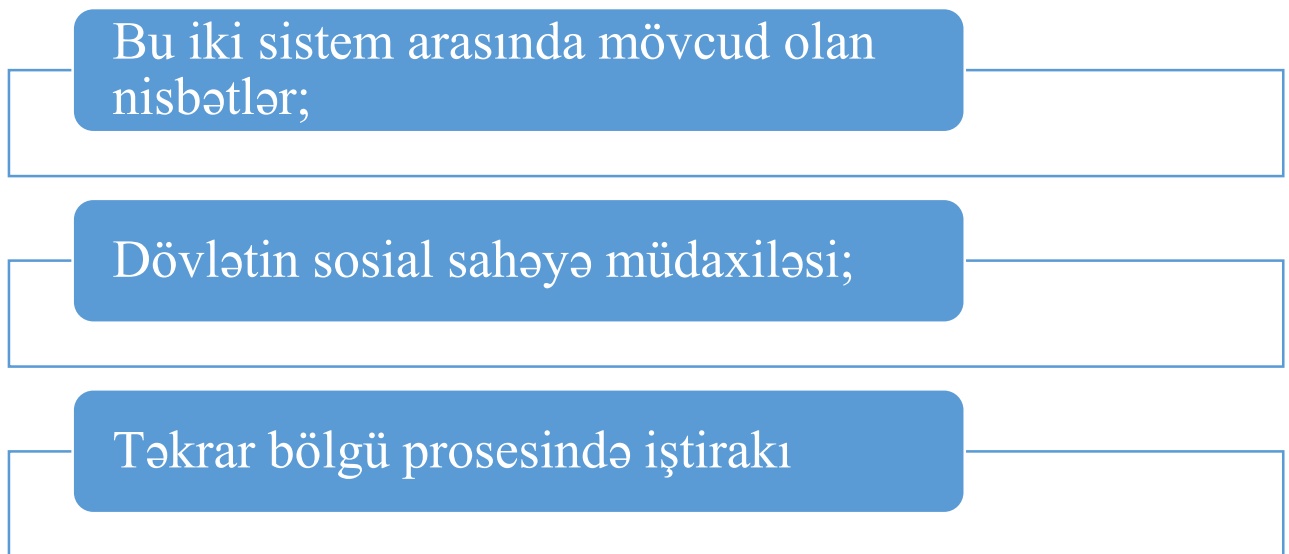
- Qalıq prinsiplərinə əsaslanmış sosial siyasət dedikdə, bazarın tələb olunan səviyyədə ümumilikdə reallaşdırma bilmədiyi funksiyaların yerinə yetirilməsi prosesi başa düşülür. Haqqında danışdığımız sosial siyasət öz əhatə dairəsi və miqyası baxımından məhdud sosial siyasət olub, adətən kompensasiyalaşdırıcı və passiv xarakter daşıyır. Nəzəri pragmatik əsasları liberal bazar iqtisadiyyatı modelinin fikirləri əsasında formalaşan sözügedən sosial siyasət modelinin tipik variantı bazarın amerikan modeli ola bilər.
- İnstitutsional sosial siyasət dedikdə, dövlətin həyata keçirmiş olduğu sosial siyasətinin əhalinin sosial xidmətlərlə təmin olunmasına istiqamətlənmiş sosial siyasət modeli başa düşülür. Eyni zamanda da, qeyd olunan sosial siyasət institutlar sistemi ilə müqayisədə daha səmərəli metod hesab oluna bilər. Bu yenidən bölgü strategiyasıdır. Belə strategiyanın yaranmasında konseptual baxımdan sosial demokratik

ideologiyanın önəmli dərəcədə təsiri vardır. Buna əyani misal olaraq İsveçin sosial dövlət modelini misal göstərmək olar.

Hər iki qrup arasında müxtəlif fərqlər mövcuddur. Həmin fərqlər aşağıdakı sxem əsasında verilmişdir:

Sxem 2.7.

Qalıq prinsipinə əsaslanan sosial siyasət modeli ilə institusional sosial model arasında fərqlər

Bazar iqtisadiyyatının hökmranlıq etdiyi bütün dövlətlərdə sosial siyasət sözügedən həmin iki qrupda yerləşir. Skandinaviya ölkələrinin həyata keçirdikləri sosial siyasət sosial demokratik model olsa belə, həmin sözügedən kontingentə məxsus ölkələrdə sosial siyasətin liberal elementlərindən də istifadə edilir. Həmçinin Avropa dövlətlərində sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı özündə həm sosial demokratik elementləri, həmçinin də liberal elementləri ehtiva edir.

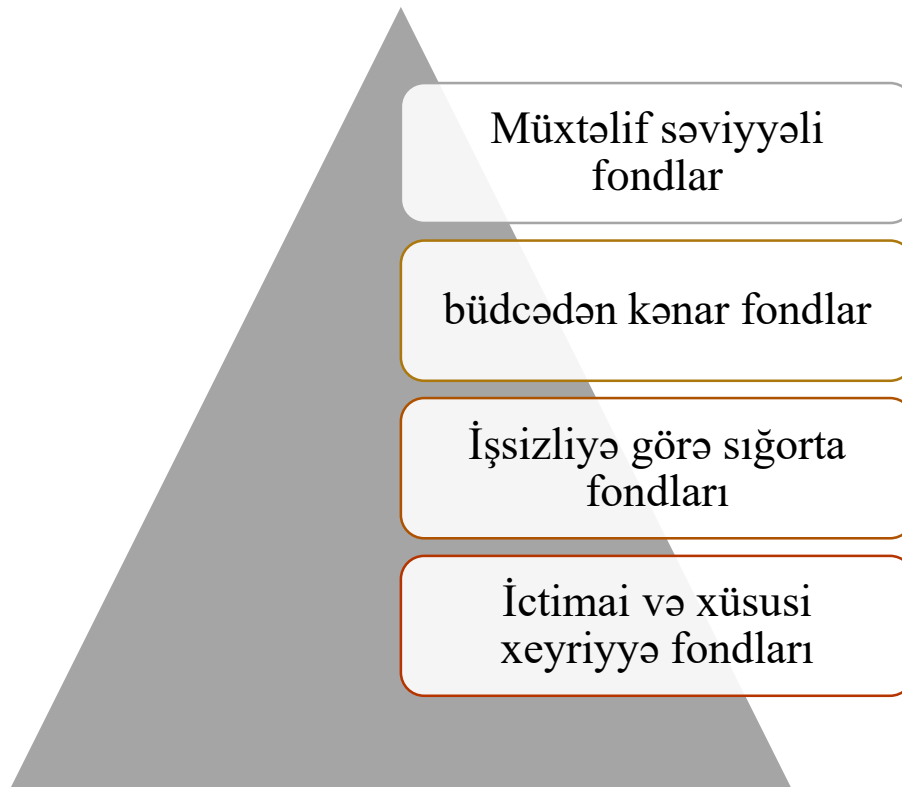
Əhalinin sosial müdafiəsi mexanizmi sosial siyasətin mühim elementini təşkil edir. Əhalinin sosial müdafiə siyasəti vətəndaşların, əhali qruplarının və eləcə də maddi rifah halı nəzərə çarpacaq qədər aşağı olan təbəqələrinin işsizlikdən və inflyasiyadan müdafiəsini təmin edən dövlət strategiyasıdır. Hökumət tərəfindən reallaşdırılan tədbirlər kompleksinin əsas xüsusiyyəti əhalinin əmək fəaliyyəti və bunun nəticəsində də həyat səviyyəsinin ağırlaşmasının və eləcə də yoxsulluğun və işsizliyin qarşısının alınması ilə əlaqədardır. Yuxarıda qeyd etdiklərimizə əsaslanaraq

deyə bilərik ki, əhalinin sosial müdafiəsinin əsas problemlərindən biri də yoxsulluqla mübarizənin aparılmasıdır. Müasir iqtisadi şəraitdə qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi və eləcə də bunun nəticəsində inflyasiyanın artması əhalinin sosial təbəqələrinin yaşayış səviyyəsinin kəskin şəkildə aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Eyni zamanda da bunun məntiqi nəticəsi olaraq, əhalinin bütün təbəqələrinin və sosial qruplarının pulsuz təhsil alması və həmçinin də pulsuz səhiyyə xidmətlərindən istifadə etməsində müəyyən problemlər yaranmış olur. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin yalnız yoxsul təbəqələri deyil, eyni zamanda da digər təbəqələrinin də zəruri ehtiyacları artmış olur.

Əhalinin sosial müdafiəsi eyni zamanda da özündə aşağıda qeyd olunanları ehtiva edir:

- İxtisaslı kadrların hazırlanmasını təmin edəcək dövlət tədbirlərinin hazırlanması və həyata keçirilməsi, eləcə də bu tədbirlər planının həyata keçirilməsinə nəzarət;
- Əhalinin bütün yaş kateqoriyalarından olan istənilən təbəqəsinin pulsuz, ümumi və orta təhsil alması üçün tələb olunan lazımi şəraitin yaradılması;
- Vətəndaşların rəqabət əsasında ali təhsil almaları üçün nəzərdə tutulmuş tədbirlərin reallaşdırılması;
- Dövlət hesabına pulsuz sosial və səhiyyə xidmətlərinin göstərilməsinin təmin olunması;
- İşsizliyin aradan qaldırılması və yaxud da məşğulluğun təmin olunması sahəsində əhalinin və onun sosial qruplarının əmək fəaliyyətiylə məşğul olması naminə zəruri olan tədbirlərin işlənilməsi, hazırlanmasını, həyata keçirilməsini və eləcə də bu sahəyə nəzarət edilməsinin təmin olunması.

Əhalinin sosial müdafiəsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər müxtəlif fondlar hesabına maliyyələşdirilir. Həmin maliyyələşmə mənbələri aşağıdakı sxemlə ifadə olunmuşdur.

Sxem 2.8.**Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyələşmə mənbələri**

Mənbə: Əşrəfova. R.S “Əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılmasında sosial yardım sisteminin rolu”, Himayədar jurnalı. Oktyabr 2005

Əhalinin sosial müdafiəsi sferasında həyata keçirilən əsas tədbirlərdən biri gəlirlərin indeksasiya edilməsidir. Gəlirlərin indeksasiyası elə kompensasiya tədbirləri sistemidir ki, bu sistem özündə əhali gəlirlərində itkinin qarşısının alınmasını ehtiva edir. Gəlirlərin dövlət indeksasiyasının həyata keçirilməsində əsas məqsəd yaşayış dəyərinin və eləcə də yaşayış minimumunun artmasının təmin olunmasıdır. Daha da konkretləşdirsək, gəlirlərin indeksasiyası dedikdə, mövcud inflyasiya səviyyəsində qiymətlərin artması ilə əlaqədar olaraq bu artım tempinə uyğun olaraq əhalinin gəlirlərinin balanslaşdırılması sistemi başa düşülür. Müasir iqtisadi şəraitdə gəlirlərin indeksasiyası qiymət artımının mövcud səviyyəsinə uyğun olaraq əhalinin maddi rifah halının ən aşağı olduğu təbəqələrinə gəlirlərin differensiasiyasını həyata keçirməklə tətbiq olunmalıdır.

2.4. Azərbaycanda ünvanlı sosial yardım sisteminin təhlili

Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirləri sahəsində qeyri-bərabərliyin və yaxud da bərabərsizliyin aradan qaldırılması sahəsində dövlət müxtəlif addımlar atmaqdadır. Bunlardan ən əsası isə maddi rifah halı nəzərə çarpacaq səviyyədə olan insanlara ünvanlı sosial yardımın ayrılmasıdır. Bu baxımdan da mövcud vəziyyətin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində qanunvericiliyə uyğun olaraq tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Belə ki, mövcud sahənin hüquqi bazasının yaradılması istiqamətində artıq lazımı tədbirlər həyata keçirilmişdir.

“Ünvanlı sosial yardımın alınmasına görə müraciətin edilməsi, onun təyin olunması, verilməsi və ya verilməsinin rədd edilməsi Qaydaları” A. R. Nazirlər Kabinetinin 5 fevralda 2016-ci il tarixində 37 nömrəli Qərarı ilə qəbul edilmişdir. Sözügedən qaydalar “Ünvanlı dövlət sosial yardımı barəsində” A. R. Qanununun 6-cı maddəsinin ikinci bəndinə uyğun olaraq yaradılmışdır. Haqqında danışdığımız bu qaydalar Azərbaycan Respublikasında ünvanlı sosial yardımın verilməsi, eləcə də verilməsindən imtina edilməsi qaydalarını və bununla əlaqədar olaraq yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Bu qaydalara görə, ünvanlı sosial yardım orta aylıq gəlirləri dövlətin müəyyən etmiş olduğu yaşayış minimumu səviyyəsindən aşağı olan aztəminatlı ailələrə verilir.

“Ünvanlı sosial yardımın alınmasına görə müraciətin edilməsi, onun təyin edilməsi, verilməsi və ya verilməsinin rədd edilməsi Qaydaları”na əsasən, aşağıdakı şəxslərə ünvanlı sosial yardım verilməlidir:

- Ailə üzvünün əmək qabiliyyətinin itirilməsi;
- əmək qabiliyyətli ailə üzvünün birinci qrup əlilə, sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşına çatmamış uşaqlara və 8 yaşınadək uşaqlara qulluq etməsi;
- ailənin əməkqabiliyyəti olan lakin 23 yaşadək əyani təhsil alan üzvünün olması;

- A. R. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında yaradılan Dövlət Məşğulluq Xidmətinin yerli orqanlarında işsiz olaraq qeydiyyatda olması;
- Ailə üzvünün vəfat etməsi;
- Ailə üzvünün məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş höpkmü əsasında ölmüş və ya itkin düşmüş elan edilməsi;
- Ailə üzvünün azadlıqdan məhkum olunması;
- Ailə üzvünün yaşayış yerinin və yaxud da olduğu yerin məlum olmaması.

Ünvanlı sosial yardım əhalinin aztəminatlı təbəqələrinə pul çəklində, hər ay olmaq şərtilə və bank kartı formasında verilən yardım formasıdır. Ünvanlı sosial yardımın verilməsində əsas məqsəd əhalinin aztəminatlı və orta aylıq gəlirlərinin dövlət tərəfindən müəyyən edilən yaşayış minimumundan aşağı olan təbəqələrində gəlirlərin bərabərsizliyinin aradan qaldırılmasının təmin olunmasıdır.

Ünvanlı sosial yardımın verilməsindən imtina o hallarda baş verə bilər ki, ailənin ümumi orta aylıq gəliri yaşayış minimumunu qabaqlasın və əldə etmiş olduğu gəlir onun ehtiyac meyarını təmin edə bilsin. Yalnız bu hallarda aztəminatlı qruplara verilmiş olan ünvanlı sosial yardımdan imtina edilə bilər.

Ünvanlı sosial yardımın verilməsi prosesində diqqət çəkən əsas nüanslardan biri əhalinin gəlirlərinin hesablanmasıdır. Elə isə sual ortaya çıxır: aztəminatlı ailələrin aylıq gəlirləri necə hesablanır və bu hesablanma zamanı nələr nəzərə alınır? Sualın izahını vermək üçün aşağıdakı sxemə baxaq.

Sxem 2.9.**Ünvanlı sosial yardım verilərkən əhali gəlirlərinin hesablanması mənbələri**

Mənbə: “Ünvanlı sosial yardımın alınmasına görə müraciətin edilməsi, onun təyin olunması, verilməsi və ya verilməsinin redd edilməsi Qaydaları”na əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Sxem 2.10-dan da görüldüyü kimi ünvanlı sosial yardımın verilməsi məqsədilə gəlirlər hesablanarkən ilk son on iki ay ərzində ailənin ümumi gəlirlərinin

cəmi nəzərə alınır. Eyni zamanda da 12 ay ərzində ailəyə verilmiş olan hədiyyələrin dəyəri, əmlakdan gəliri olduğu təqdirdə həmin gəlirin miqdarı, digər gəlirləri və s toplanaraq yekunda alınmış məbləğ dövlətin müəyyən etmiş olduğu yaşayış minimumundan az olarsa bu halda həmin ailə aztəminatlı ailə hedsab olunur və həmin ailə barəsində ünvanlı sosial yardımın ayrılması ilə əlaqədar qərar qəbul edilmiş olur.

FƏSİL III. AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ MƏXANİZMLƏRİ

3.1. Müasir dövrdə əhalinin sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi

Müasir bazar iqtisadiyyatı mühitində əhalinin sosial müdafiəsinin təmin olunması dövlətin qarşıya qoyduğu əsas prioritet sahələrdən biri hesab olunur. Bu, yalnız Azərbaycan respublikasında deyil, bütün dünya ölkələrində belədir. Belə ki, Avropa ölkələrinin əksəriyyəti, eləcə də Skandinaviya ölkələrinin bir çoxu dövlətin sosial siyasət mexanizmini uğurla hazırlayıb həyata keçirir. Bu baxımdan da dünya ölkələrinin bu sahədə mövcud praktikasını müəyyən etmək və görülməli tədbirləri həyata keçirmək qarşıya məqsəd kimi qoyulmalıdır.

Əvvəlki paragraflarda da qeyd etdiyimiz kimi, əhalinin sosial müdafiəsi mexanizmi sosial siyasətin mühim elementini təşkil edir. Əhalinin sosial müdafiə siyasəti vətəndaşların, əhali qruplarının və eləcə də maddi rifah halı nəzərə çarpacaq qədər aşağı olan təbəqələrinin işsizlikdən və inflyasiyadan müdafiəsini təmin edə bilən dövlət strategiyasıdır. Hökumət tərəfindən reallaşdırılan tədbirlər kompleksinin əsas xüsusiyyəti əhalinin əmək fəaliyyəti və bunun nəticəsində də həyat səviyyəsinin artırılmasıdır və eləcə də yoxsulluğun və işsizliyin qarşısının alınması ilə əlaqədardır. Yuxarıda qeyd etdiklərimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, əhalinin sosial müdafiəsinin əsas problemlərindən biri də yoxsulluqla mübarizənin aparılmasıdır. Müasir iqtisadi şəraitdə qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi və eləcə də bunun nəticəsində inflyasiyanın artması əhalinin sosial təbəqələrinin yaşayış səviyyəsinin kəskin şəkildə aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Eyni zamanda da bunun məntiqi nəticəsi olaraq, əhalinin bütün təbəqələrinin və sosial qruplarının pulsuz təhsil alması və həmçinin də pulsuz səhiyyə xidmətlərindən istifadə etməsində müəyyən problemlər yaranmış olur. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin yalnız yoxsul təbəqələri deyil, eyni zamanda da digər təbəqələrinin də zəruri ehtiyacları artmış olur.

Dünya təcrübəsinə istinad etsək görərik ki, bazar münasibətlərinin formalaşmasının əsas şərtlərindən biri də əhalinin sosial müdafiəsi mexanizminin

formalaşdırılması və sosial müdafiənin həyata keçirilməsi prinsiplərinin təmin olunmasıdır.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin sosial müdafiə siyasətinin əsas istiqamətlərinə aşağıdakı sxem vasitəsilə rast gəlmək olar:

Sxem 3.1.

Hökumətin sosial siyasətinin əsas istiqamətləri

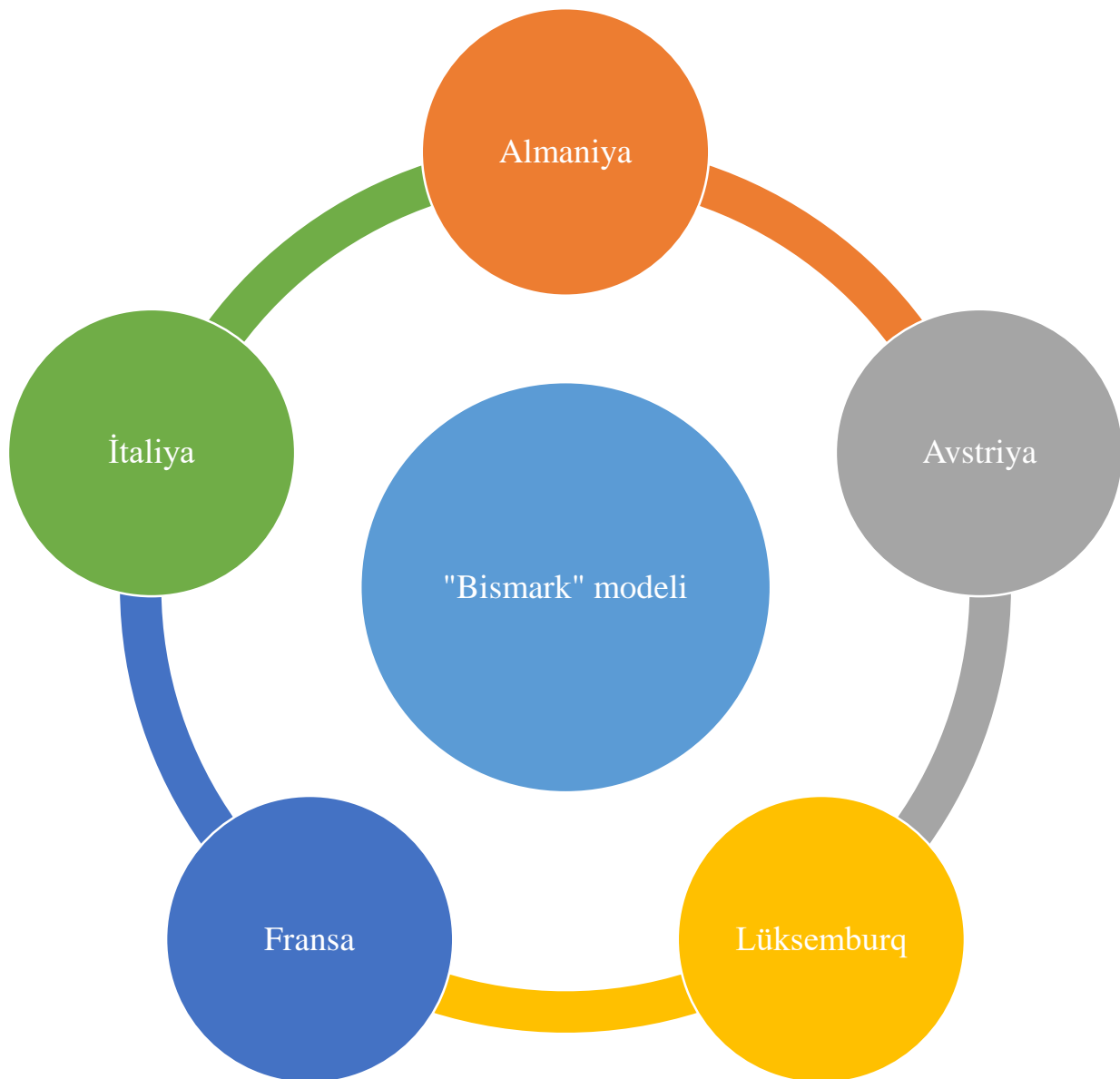

Mənbə: Əsrəfova. R.S “Əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılmasında sosial yardım sisteminin rolu”, Himayədar jurnalı. Oktyabr 2005

Qeyd olunanlar məlumatlar sosial siyasətin əsas ünsürləri olmaqla yanaşı sosial müdafiənin əsas istiqamətlərini də əhatə edir. Dünya təcrübəsində əhalinin sosial müdafiəsinin müxtəlif modelləri vardır. Həmin modellər aşağıdakı tərkibdən ibarətdir:

- “Bismark” modeli
- “Beveric” modeli;
- “Xüsusi kooperativ” model;
- “Sovet” modeli.

Hər bir model özünün əhatə dairəsinə mənsub olmuşdur. Belə ki, dövlətin həyata keçirmiş olduğu “Bismark” sosial müdafiə və yaxud da sosial siyasət modeli əhatə dairəsinə görə beş əsas dövlətdə həyata keçirilmişdir. Həmin ölkələrin siyahısı aşağıdakı sxem vasitəsilə verilmişdir.

“Bismark” modelinin tətbiq olunduğu ölkələr qrupu

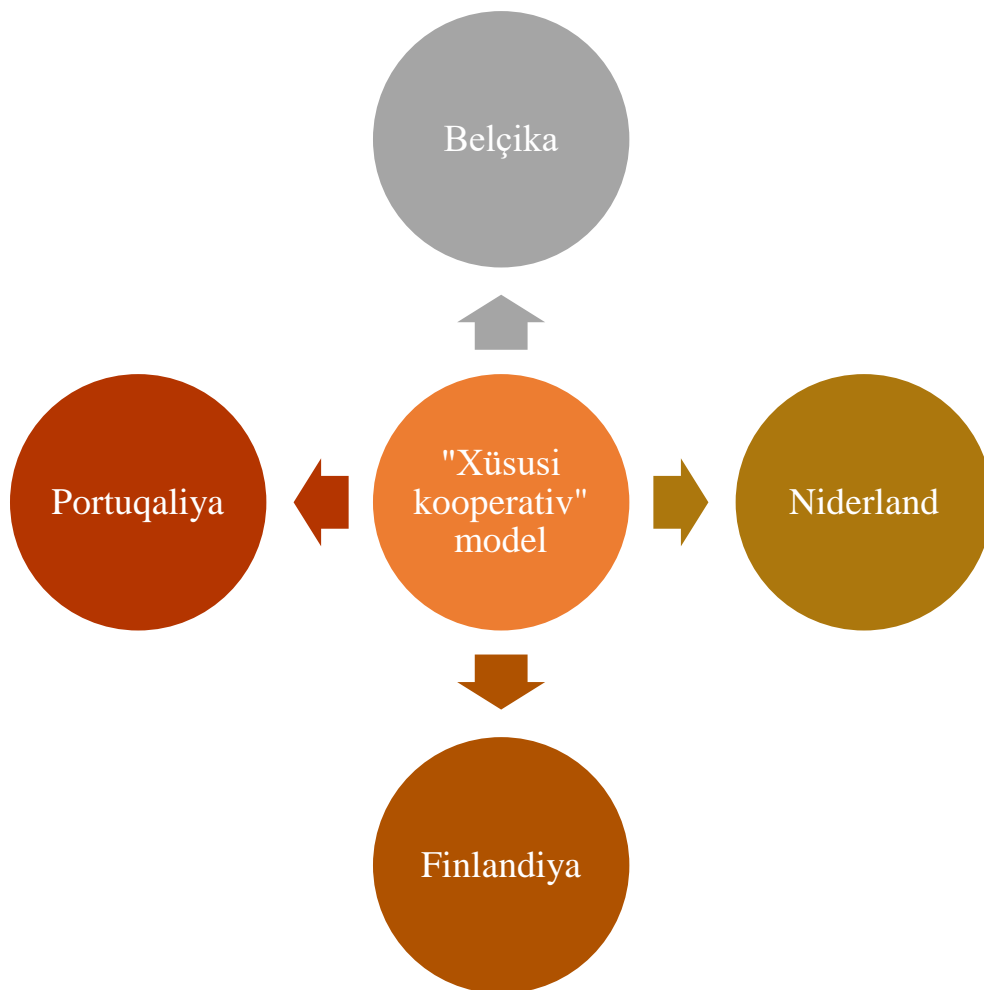
“Beveric” modeli də əhəlinin sosial təminatının və onların maddi rifah hallarının yüksəldilməsinə yönəldilmiş dövlət siyasəti hesab olunur. Sözügedən metod daha çox Şimali Avropa dövlətlərində daha çox həyata keçirilmişdir. Haqqında danışdığımız sosial müdafiə siyasətinin həyata keçirildiyi ölkələr qrupu aşağıdakı sxem vasitəsilə verilmişdir.

Sxem 3.3.

“Beveric” sosial müdafiə siyasətinin həyata keçirildiyi ölkələr qrupu.

Əhalinin sosial müdafiəsinin təmin olunmasında xüsusilə fərqlənən digər bir model isə “xüsusi kooperativ” metod hesab olunur. Bu metodun əsas xarakterik cəhəti onunla izah olunur ki, dövlət əhalinin ən az təminatlı ailələrini müəyyən edir və sözügedən ailə qrupları üzrə gəlirlərin yenidən bölgüsünü həyata keçirməklə əhali gəlirləri arasında bərabərsizliyin, təbəqələşmənin qarşısını almış olur. Lakin cəmiyyətdə, xüsusən də, yüksək gəlirlərə malik şəxslər qrupunda gəlirlərin bu tip bölgüsü ədalətli hesab olunmur, eyni zamanda da istehsalın zəifləməsinə şərait yaratdığını bildirmiş olur.”Xüsusi kooperativ” sosial müdafiə siyasəti isə dörd əsas ölkədə həyata keçirilmişdir. Həmin ölkələr qrupu aşağıdakı sxem vasitəsilə əhatəli verilmişdir.

Sxem 3.4.**“Xüsusi kooperativ” modelin əhatə etdiyi və həyata keçirildiyi ölkələr qrupu**

Dövlətin sosial siyasəti sahəsində həyata keçirdiyi sonuncu model isə ötən sərin 70-ci illərinə qədər davam edən “Sovet” modeli hesab olunur. Bu modelin əsas prinsipi əhali qrupları arasında təbəqələşməni aradan qaldırmaq, hər kəsin bərabər imkanlar daxilində yaşamasını təmin etmək olmuşdur. Sovet imperiyasının daxil olan 16 respublikanın hər birində həyata keçirilən bu model sosialist xarakter daşımaqla, digər sosialist ölkələrində də tətbiq edilmişdir. Haqqında danışdığımız “sovet” sosial müdafiə siyasətinin əsas prinsipi “kiminə əməyinə görə, kiminə isə tələbatına görə” prinsipi olmuşdur. Bu prinsipin adından da göründüyü kimi, “çox işləyən çox qazansın” kimi prinsiplər birmənalı şəkildə rədd edilmişdir. Bu prinsipin ən böyük xüsusiyyəti onunla ifadə olunurdu ki, işləməyindən və yaxud da bacarığından asılı

olmayaraq hər kəs bərabər şəkildə, öz tələbatına uyğun gəlirlə təmin olunurdu ki. bu da son nəticədə gəlir bərabərsizliyini sıfıra endirirdi. Onu da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, dünya təcrübəsində qəbul edilmiş Cini indeksinin ən az olduğu ölkələr məhz keçmiş Sovet imperiyasının tərkibində fəaliyyətdə olan ölkələr olmuşlar. Sovet ittifaqının çöküşü ilə bağlı olaraq, imperiyaya daxil olan hər bir ölkə özünün müstəqilliyini qazanmışdır ki, bundan sonrakı fəaliyyətlərində artıq “sovet” sosial müdafiə prinsiplərindən imtina etmişlər. çünki müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində şəxslər, müəssisələr eləcə də əhali qrupları arasında rəqabət mühiti formalaşır ki, rəqabət şəraitində də gəlirlərin bərabərliyindən söhbət belə gedə bilməz.

Əhalinin sosial müdafiəsinin əsas məqsədi bütün əhalinin yaşayış standartlarını tarazlaşdırmaqdan və bütün vətəndaşların sosial rifahının yaxşılaşdırılmasında özünü bilavasitə göstərmiş olur. Əhalinin sosial müdafiəsi elə qanunauyğun formada təşkil olunmalıdır ki, həmin cəmiyyət üzvlərinin işləmək hüququ, sağlamlığının qorunması, təminatlı yaşayış minimumu, təhsil, peşə hazırlığı və yenidən hazırlanmağı hüquqlarının təmin olunmasına xüsusilə imkan yarada bilsin. Bununla birlikdə əhalinin sosial müdafiəsi elə təşkil olunmalıdır ki, bu, yaşayış nemətlərinin bölüşdürülməyində bərabərlik ilə himayəçiliyə gətirib çıxarmasın, əməyə olan həvəsin azalmasına səbəb olmasın, əksinə, ona müsbət təsir göstərsin. Pulla verilmiş dotasiya ilə milli köməklik həmin insanlara verilməlidir ki, onlar obyektiv səbəblər ucbatından qazanc əldə etmək imkanına sahib deyildirlər və aşağıdakılar aiddir:

- çoxuşaqlı ailələr;
- gənclər ilə natamam ailələr;
- uşaqlar, tələbələr, əlillər, təqaüdçülər;
- sair məhdud və natamam əmək qabiliyyətinə sahib olan vətəndaşlar.

Dövlətin həyata keçirdiyi sosial müdafiə siyasətinin əsas məqsədlərindən biri də sosial problemlərin həllini dair tədbirlər işləyib hazırlamaq və onları həyata keçirməkdir. Sosial problemlərin həllini nəzərdə tutan əsas prioritet istiqamətlər isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- ictimai və şəxsi tələbatların maksimum şəkildə ödənilməsini təmin edə biləcək ictimai məhsulun istehsalında və bölgüsündə ədalətli yanaşmanın təmin olunması;
- aztəminatlı və ehtiyac meyarından aşağı gəlirlərə malik olan əhali qruplarının müdafiəsi;
- iqtisadiyyatda dirçəlişə və yüksək səmərəliliyə nail olmaq nöqteyi-nəzərindən iqtisadi fayda verə biləcək yüksək məhsuldarlıqlı əmək şəraiti üçün mühitin yaradılması, eləcə də azad sahibkarlıq üçün tələb olunan şəraitin yaradılması;
- ölkə əhalisinin sosial müdafiəsinə xidmət edə biləcək sahələrin inkişaf etdirilməsi, o cümlədən də əhalinin layiqli yaşayış səviyyəsinin, məişət və istirahət, sağlamlıq və təhsil, eləcə də əlverişli əmək şəraitinin yaradılmasına xidmət etmək;
- bazar iqtisadiyyatında mövcud olan səmərəliliyin, iqtisadi faydanın ilkin şərti kimi siyasi və sosial-iqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılması.

Bütün bu qeyd olunanlarla yanaşı mövcud sosial, iqtisadi struktur, ekoloji problemlərin mümkün olduğu qədər azaldılması, əgər mümkündürsə aradan qaldırılması, daha təkmil sosial müdafiə sisteminin yaradılması, formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakıların həyata keçirilməsi tələb olunur:

- həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində aktiv siyasətin yerinə yetirilməsi, daha təkmil və innovativ sosial müdafiə siyasətinin formalaşdırılması, insanların özlərinin maddi rifah halının yüksəldilməsi sahəsində mövcud imkanlarından maksimum səmərəli istifadəsinə şəraitin yaradılmasının təmin olunması;
- əmək bazarının əsas göstəriciləri sayılan və bilavasitə əmək bazarına təsir edən məşğulluğun strukturunun optimallaşdırılması və işsizliyin aradan qaldırılması üçün mümkün tədbirlər planının işlənilib hazırlanması;

- əmək qabiliyyəti olmayan və sosial cəhətdən daha az müdafiə olunan əhali təbəqələrinin müəyyən olunması və onların sosial müdafiəsi mexanizminin formalaşdırılmasının təmin olunması;
- vətəndaşların hüquqlarının qorunmasının və onların təhlükəsizliklərinin effektiv şəkildə müdafiə sisteminin yaradılmasının təmin edilməsi;
- sosial mədəni sferada və sosial məişət infrastrukturunda institusional yeniləşmələrin aparılmasının təmin edilməsi;
- xidmət səviyyələrinin artırılması, mümkün olduğu qədər keyfiyyətinin yüksəkdilməsi, həçinin hər bir vətəndaşın pulsuz şəkildə səhiyyə və təhsil xidmətlərindən istifadə imkanlarının maksimum səviyyədə təmin olunması.

Əhalinin sosial müdafiəsi sisteminin yaranmasında və vacibliyyətinin artırılmağında başlıca məsələlərdən birisi də yaşayış minimumunun aydınlaşdırılmasıdır. Yaşayış minimumu vətəndaşların maddi vəziyyətinin qiymətləndirilməyi və sosial proqramların işlənilməyi, aztəminatlı ailələrin müəyyənləşdirilməyi, onlara ünvanlı sosial yardım edilməsi üçün istifadə olunur. Yaşayış minimumunun artırılmağı ölkənin sosial-iqtisadi inkişafa bağlı olaraq aşkar olunur. Bir sıra dövlətlərdə bu parlament tərəfindən, bir sıra dövlətlərdə hökumət, bir sıra dövlətlərdə isə Həmkarlar İttifaqı tərəfindən aşkar olunur. Əhalinin yaşayış minimumu haqqında əvvəlki paraqraflarda kifayət qədər əhatəli tədqiqat apardığımızdan bu sualda həmin anlayışın mahiyyəti, məzmunu və xarakterik xüsusiyyətləri barədə təkrarçılıq olmasın deyə əhatəli tədqiqat aparmağı məqsəduyğun hesab etmirik.

3.2. Yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması və ləğvi istiqamətləri

İqtisadi ədəbiyyatlarda insanların, əhali qruplarının həyat səviyyəsini xarakterizə edərkən ən çox işlədilən anlayışlardan biri də yoxsulluqla əlaqədardır. Yoxsuluq, onun mahiyyəti, azaldılması və ləğvi haqqında tədqiqatımıza başlamazdan öncə həyat səviyyəsi anlayışının mahiyyətini izah edək.

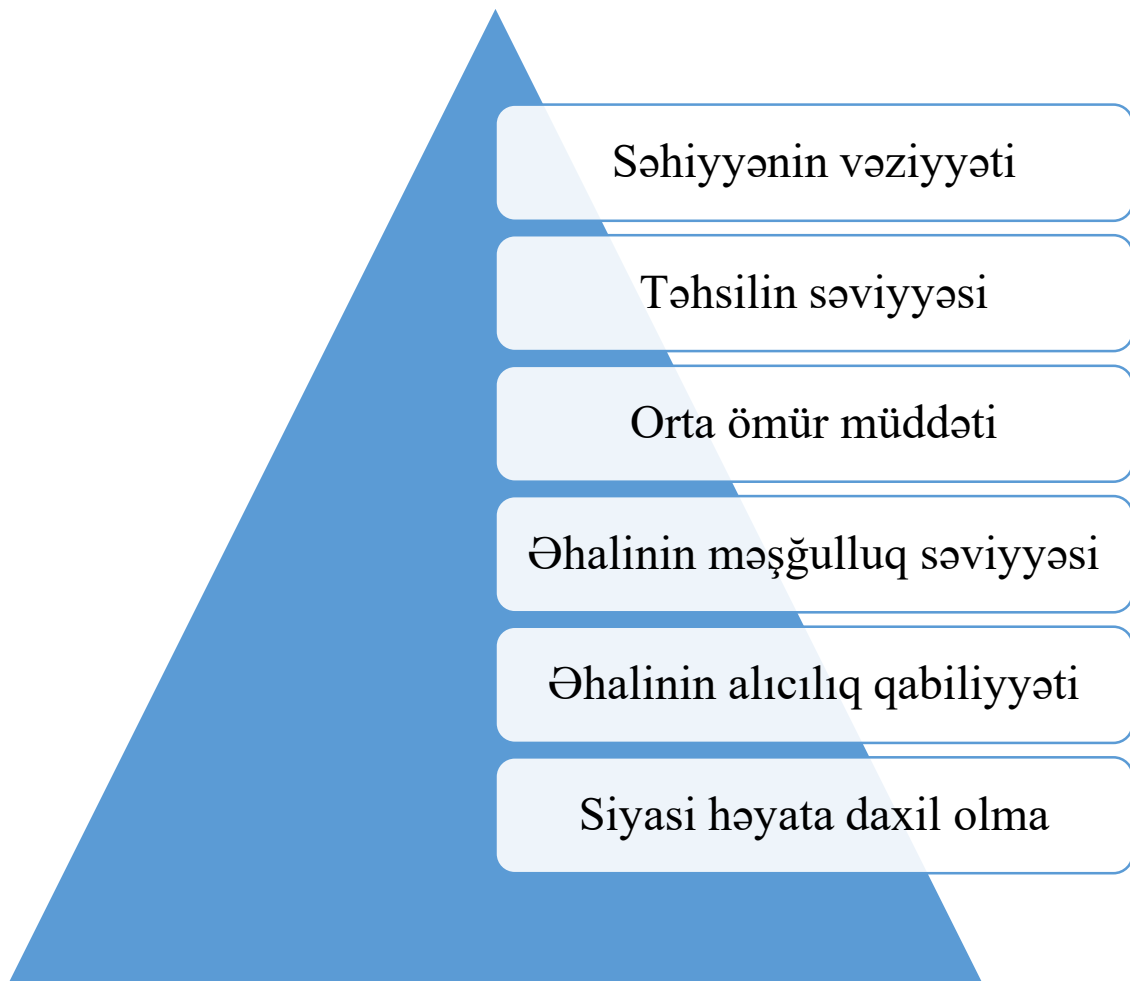
Xüsusilə vurğulamalıyıq ki, elmi və iqtisadi ədəbiyyatlara həyat səviyyəsi anlayışını ilk dəfə olaraq K.Marks gətirmişdir. K.Marks həyat səviyyəsi anlayışından işçi qüvvəsinin dəyər kəmiyyətindən danışarkən istifadə edirdi. Belə ki, K.Marks hesab edirdi ki, işçi qüvvəsinin dəyər kəmiyyəti hər bir ölkədə həyat səviyyəsini ifadə edən əsas anlayışlardan biridir. K.marks göstərməyə çalışırdı ki, bu göstərici yalnız insanların zəruri tələbatlarının ödənilməsinə deyil, eyni zamanda da insanların yaşadığı ictimai mühitdən doğan tələbatlarının da müəyyən dərəcədə ödənilməsinin təmin olunması prosesidir.

Həyat səviyyəsi insanların istehlaklarının ödənilməsi səviyyəsinin əsas xarakterik göstəricilərindən biridir. Başqa sözlə desək, vətəndaşların eləcə də ayrı-ayrı şəxslər qrupunun maddi rifah halının səviyyəsi məhz həyat şəraiti anlayışı ilə müəyyən olunur.

Həyat səviyyəsinin yüksək və yaxud da aşağı olması bilavasitə olaraq əhali gəlirlərindən asılıdır. Belə ki, əhali gəlirləri nə qədər yüksək olarsa, əhali qrupları öz tələbatlarını bir o qədər yüksək səviyyədə ödəyə bilər və əksinə gəlirlərin azalması insanların öz tələbatlarını ödəməsində əngəl yarada bilər.

BMT-nin təklifinə görə, həyat səviyyəsi müxtəlif göstəricilər əsasında müəyyən olunur. Həmin göstəricilər sistemi aşağıdakı sxem vasitəsilə əhatəli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Həyat səviyyəsinin əsas göstəriciləri

İndi isə yuxarıda qeyd olunan amillərin xarakterik xüsusiyyətlərini verməyə çalışaq. Belə ki, həyat səviyyəsinin birinci göstəricisi səhiyyənin vəziyyəti ilə əlaqədardır. Belə ki, səhiyyəsi yüksək səviyyədə inkişaf edən ölkələrdə, eləcə də pulsuz tibbi xidmətlərlə əhalinin maksimal şəkildə təmin olunduğu ölkələrdə həyat səviyyəsi birmənalı şəkildə yüksək qəbul olunur.

Həyat səviyyəsinin digər göstəricisi isə Sxem 3.5-dən də göründüyü kimi təhsilin səviyyəsidir. Təhsil səviyyəsinin yüksək olması əhali qruplarının həyat səviyyəsinin yüksək olduğuna göstərən digər bir göstərici hesab edilir. Belə ki, insanların, əhali qruplarının pulsuz təhsil alma xidmətlərindən asanlıqla istifadə etmələri onların həyat səviyyəsinin yüksək olduğunu sübuta yetirən digər bir göstərici hesab olunur.

Həyat səviyyəsinin əsas xarakterik göstəricilərindən biri isə orta ömür müddətidir. Orta ömür müddəti göstəricisi ilə həyat səviyyəsi göstəriciləri arasındakı münasibətlər düz mütənəsiblik təşkil edir. Belə ki, həyat səviyyəsi yüksək olduğu təqdirdə əhali qrupları özlərinin minimal tələblərini, yəni zəruri tələblərini qarşılamaqla yanaşı eyni zamanda da qeyri-ərzaq tələbatlarını da ödəmiş olurlar. Belə ki, həyat səviyyəsi yüksəldikcə əhali qrupları istirahətə də vaxt ayırmış olurlar ki, bu da son nəticədə uzunömürlülüyə gətirib çıxaran əsas amillərdən biridir. Belə ki, səyahət, gəzmək, görmək və istirahət etmək insan ömrünü uzadan əsas faktorlardan biridir.

Əhalinin məşğulluq səviyyəsi də həyat səviyyəsinin əsas göstəricilərindən biri hesab olunur. Belə ki, əmək qabiliyyətli əhali öz qabiliyyətinə, peşə ixtisas səviyyəsini uyğun işlə təmin olunarsa, gördüyü işin, göstərdiyi xidmətin müqabilində əmək haqqı ilə mükafatlandırılacaqdır ki, bu da son nəticədə həmin şəxsin özünün zəruri istehlak tələbatının ödənilməsi ilə nəticələnəcəkdir.

Əhalinin alıcılıq qabiliyyəti bilavasitə olaraq həyat səviyyəsinin xarakterik göstəricilərindən biri hesab olunur. Lakin bu göstərici məşğul əhalidə özünü göstərmiş olur. Belə ki, müəyyən fəaliyyət növü ilə məşğul olan əhalinin alıcılıq qabiliyyəti hər zaman yüksək qiymətləndirilir.

Həyat səviyyəsinin digər bir göstəricisi isə yoxsulluq hesab olunur. İndi isə yoxsulluq anlayışının mahiyyətini tədqiq edək, onun azaldılması və yaxud da mümkündürsə ləğv edilməsi yollarının araşdırılması istiqamətində tədqiqatımızı davam etdirək.

Əmək qabiliyyətli əhalinin öz qabiliyyətinə uyğun olaraq iş tapa bilməməsi və yaxud da ümumiyyətlə işsiz statusuna malik olması nəticəsində orta aylıq əmək haqqının dövlətin müəyyən etdiyi ehtiyac meyarından və yaxud da yaşayış minimumundan aşağı olması yoxsulluq hesab olunur. Yoxsul əhali bir və ya bir neçə dövlətə məxsus anlayış deyildir. Hər bir ölkədə yoxsulluq bu və ya digər səviyyədə həmişə mövcud olmuşdur və daim də mövcud olacaqdır. Belə ki, heç bir iqtisadi sistem ideal bir sistem deyildir və bu səbəbdən də hər bir iqtisadiyyatda yoxsulluq, aclıq və səfalət kimi anlayışlara rast gəlmək mümkündür. Belə ki, iqtisadi baxımdan

nə qədər inkişaf etmiş ölkə belə olsa, bu ölkənin iqtisadiyyatında az səviyyədə də olsa yoxsulluq mövcuddur. Məhz buna görədir ki, iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq hər bir ölkə yoxsulluqla mübarizə aparır.

Yoxsulluq dedikdə, hər hansı bir ölkədə elmi cəhətdən əsaslandırılmış norma və qaydalar üzrə minimum yaşayış vasitələrinin qeyri-mövcudluğu prosesi başa düşülür. Yoxsulluq qeyd etdiyimiz kimi, bütün dünya ölkələrində mövcuddur. Eyni zamanda da ayrı-ayrı ailə təsərrüfatlarında da hökm sürməkdədir. Lakin yoxsulluq heç bir ailə təsərrüfatında daimi olmamalı, onun aradan qaldırılması üçün dövlət bütün imkanlarından maksimum səmərəli istifadə etməlidir.

Dünya təcrübəsində yoxsulluğun qəbul edilmiş iki əsas həddi vardır. Həmin hədlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Nisbi yoxsulluq. Bu konsepsiyaya əsaslansaq deyə bilərik ki, o insanlar yoxsul hesab edilirlər ki, onların gəlirləri mövcuddur, lakin bu gəlir onların cəmiyyət səviyyəsində qəbul olunmuş standartlara cavab verməsinə və öz tələbatlarını lazımı şəkildə ödəmələrinə imkan vermir. Bu konsepsiya göstərir ki, nisbi yoxsulluq həmişə mövcud olacaqdır. Çünki əhali gəlirlərində bərabərliyin təmin olunması kifayət qədər çətin prosesdir. Nisbi yoxsulluq isə sırf əhali gəlirlərinə əsaslanır. Yəni ki, əhalinin gəliri var, lakin bu gəlir digər qrupun gəlirindən azdır və həmin qrupla müqayisə belə şəxslər nisbi yoxsul hesab olunurlar.
- Mütləq yoxsulluq. Mütləq yoxsulluq insanların zəruri olan tələbatlarının ödənilmə bilməməsi deməkdir. Başqa sözlə desək dövlətin müəyyən etmiş olduğu ehtiyac meyarından daha aşağı gəlirə malik olan və özünün zəruri ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətində olmayan əhali mütləq yoxsul əhali hesab edilir.

Ayrı-ayrılıqda götürdükdə bu metodların hər birində müəyyən qədər nöqsanlar mövcuddur. Bu səbəbdən də dünya təcrübəsində bu iki metodun kombinasiyasından istifadə edilir. Belə ki, Avropa İttifaqına daxil olan dövlətlərdə yoxsulluğun iki həddi müəyyən olunmuşdur: yaşlı əhalinin orta gəlirləri səviyyəsinin 40 faizi və 60 faizi.

Beynəlxalq əmək təşkilatlarının mövcud metodikasına istinad etsək isə, yoxsullara gəlirləri orta hesabla ölkə üzrə gəlirlərin ümumi həcmnin $\frac{1}{2}$ -dən $\frac{2}{3}$ -nə qədərini təşkil edən əhali qrupları aid edilir.

Yoxsulluq ölkə iqtisadiyyatına fundamental təsir göstərmək imkanına malik olan iqtisadi kateqoriya hesab olunduğundan hər bir ölkənin əsas maraq dairəsindədir ki, yoxsulluğu aradan qaldırsın və yaxud da buna nail ola bilmirsə, yoxsulluğu maksimum şəkildə, mümkün olduğu qədər azaltsın. Bu baxımdan dövlət müxtəlif səpkili tədbirlər həyata keçirir. Həmin istiqamətlərə isə aşağıdakıları şamil etmək olar:

- Yeni iş yerlərinin açılması, işsizliyin aradan qaldırılması və yaxud da məşğulluğun səviyyəsinin təmin olunması;
- Əhali gəlirləri arasında qeyri-bərabərliyin, yaxud da bərabərsizliyin aradan qaldırılması üçün gəlirlərin yenidən bölgüsünün həyata keçirilməsi;
- İnflyasiyanın qarşısının alınması məqsədilə müvafiq tənzimləyici tədbirlərin həyata keçirilməsinin təmin olunması;
- Pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinin qarşısının alınması;
- Aztəminatlı ailələrin dövlətin himayəsində olması, belə ailələrin gəlirlərinin artırılması sahəsində dövlətin məqsədyönlü siyasətinin həyata keçirilməsi və s.

3.3. Azərbaycanda məşğulluğun tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi yolları

Məşğulluq əmək qabiliyyətli əhalinin işlə təmin olunması səviyyəsinin ölçülməsində istifadə olunan əsas anlayışlardan biridir. İqtisadi məşğul əhali dedikdə, öz qabiliyyətinə, peşə ixtisas səviyyəsinə uyğun olaraq işlə təmin olunmuş və yaxud da işlə məşğul olunmuş əhali kütləsi başa düşülür. Həyat səviyyəsinin müəyyən edilməsində məşğulluq mühim rola malikdir. Bu səbəbdən də əhalinin məşğulluğunun tənzimlənməsi prosesi hər bir dövlətin həyata keçirmiş olduğu iqtisadi siyasətin əsasında dayanır.

Məşğulluq anlayışı ilə işsizlik anlayışları qarşılıqlı əlaqədədirlər və biri digərinin əksini ifadə edir. Belə ki, işsizlik əmək qabiliyyətli əhalinin iş tapa bilməməsi hesab olunursa, məşğulluq bunun tam əksini ifadə edir və iqtisadi fəal əhalinin, yaxud da əməkqabiliyyətli əhalinin asanlıqla iş tapmasını özündə ehtiva edir. Odur ki, məşğulluq anlayışına kompleks yanaşılma bu anlayışın məzmununu ifadə etməyə kömək olacaqdır.

Hər bir ölkənin iqtisadiyyatında məşğulluğun təmin olunması xüsusilə əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Bu baxımdan da istər Respublikamızda, istərsə də digər dövlətlərdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatların, dövlət proqramlarının başında işsizliyin aradan qaldırılması, yaxud da məşğulluğun təmin olunması dayanır. Bu baxımdan da respublikamız istisnalıq təşkil etmir.

Məşğulluğun tənzimlənməsi sahəsində son dövrlərdə əhatəli tədqiqatlar aparılmış, dünya ölkələrinin təcrübəsi araşdırılmış və məşğulluğun tənzimlənməsinin Azərbaycan modeli formalaşdırılmışdır. Belə ki, Azərbaycan alimlərindən Nazim Müzəffərlinin bu sahədə xüsusilə tədqiqatlar apardığını və yeniliklər gətirdiyini deyə bilərik. Belə ki, “məşğulluğun tənzimlənməsində iqtisadiyyatın solları” anlayışlarını elmə gətirən nazim müzəffərli məşğulluğun tənzimlənmə vasitələri kimi bir neçə sub-indeksin mövcudluğunu əsas götürürdü.

Məşğulluğun tənzimlənməsinin sub-indeksi dedikdə, maddəli işçi ilə iş sahibi və yaxud da işverən arasında yaranmış əmək münasibətlərinə dövlətin hansı dərəcədə müdaxilə, yaxud təsir etmək imkanlarının səviyyəsinin ölçülməsi prosesi başa düşülür. Bir sıra sosial proqramların əksinə olaraq, dövlətin belə müdaxiləsi sırf sosial müdafiə siyasətindən irəli gəlir. Burada dövlətin əsas məqsədi işçinin daimi işlə məşğul olmasının təmin olunması məqsədilə onun sosial müdafiəsinin təmin olunmasıdır. Xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, işçinin sosial müdafiəsinin təmin olunması, işverənin yaxud da iş sahibinin sərbəstliyinin, müstəqilliyinin qismən məhdudlaşdırılması hesabına həyata keçirilir.

Məşğulluğun tənzimlənməsinin sub-indeksləri iki əsas alt indeks əsasında müəyyən olunmuşdur. Həmin alt-indekslər aşağıdakı sxem vasitəsilə təsvir edilmişdir.

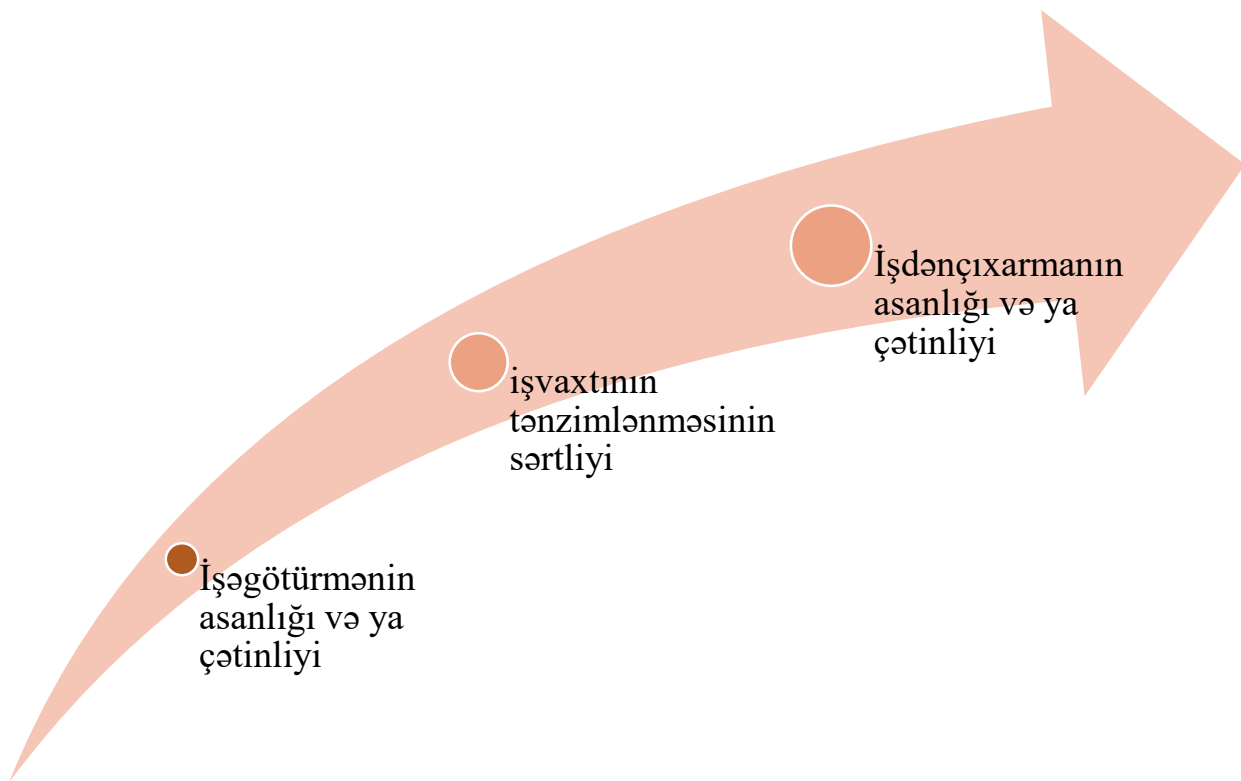
Sxem 3.6.**Məşğulluğun tənzimlənməsi sub-indeksinin alt-indeksləri**

Mənbə: Müzəffərli Nazim, *İqtisadiyyatın Sosialyönlüyü Sağçı, Solçu Sistemlərdə*, Bakı, Şərqi-Qərbi Nəşriyyatı, 2014 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Məşğulluğun tənzimlənməsinin sərtliyi alt-indeksi özü də özlüyündə üç əsas komponentdən təşkil olunmuşdur. Həmin komponentlər aşağıdakı sxem vasitəsilə verilmişdir.

Sxem 3.7

Məşğulluğun nizamlanması sərbətliliyinin alt-indeksinin əsas göstəriciləri

Mənbə: Müzəffərli Nazim, *İqtisadiyyatın Sosialyönlüyü Sağçı, Solçu Sistemlərdə*, Bakı, Şərqi-Qərbi Nəşriyyatı, 2014 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Məşğulluğun tənzimlənməsinin sərbətliliyinin alt-indeksin üç komponentdən təşkil olunduğu və məşğulluğun nizamlanmasında bunların ümumi rolunun daha çox olduğu nəzərdə tutaraq, ona 0,75, ikinci alt-indeksə isə 0,25 çəkili verilməmişdir.¹ Qeyd edək ki, sözügən çəkilər 2017-ci il üzrə Dünya İqtisadi Forumunun məlumat bazası əsasında müəyyən edilmişdir.

Dünya Bankı biznes mühitinin qiymətləndirilməsini apararkən ölkələri bir qayda olaraq “yaxşıdan pisə” görə, iş adamlarına daha rahat mühit yaradanlardan onun işini bürokratik qaydalarla çətinləşdirənlərə görə sıralayır. İqtisadiyyatın sağlığı-solluğuna görə araşdırmalarda isə “yaxşı” və “pis” ölkələr yoxdur, solçu və sağçı

¹ WORLD ECONOMIC FORUM - Global Competitiveness Report 2017

iqtisadiyyatın hökm sürdüyü ölkələr var. Birincilər üçün işçilərin sosial müdafiəsi, ikincilər üçün isə şirkətlərin operativ sərbəstliyi daha yüksək prioritetdir.

Hər iki alt-indeks üçün $V_{min} = 0$, $V_{max} = 100$ götürülmüşdür.

Muzdlu işçi ilə sahibkar arasındakı yaranmış əmək münasibətlərinin nizamlanmasında ən liberal ölkələr ifrat sağ nöqtəyə yaxın yerləşmiş Danimarka İsveçrədir (0,025). Bu sub-indeksə görə ən solçu ölkə qismində isə İndoneziya çıxış edir(0,525). Fransa (0,446), Meksika da (0,430) və Lüksemburq (0,448) da işçilərin sosial hüquqlarının qorunmasına daha çox əhəmiyyət verən və bunun əvəzində isə şirkətlərin sərbəstliyinin daha çox daraldılmasına meyli olan ölkələr sırasındadır. Çex Respublikası (0,051), ABŞ (0,050), Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (0,086), İrlandiya (0,083) və Gürcüstan isə (0,086), tam tərsinə olaraq, bu sahədə iş sahiblərinə daha geniş hüquqlar verir, amma bunun müqabilində isə işçilərin hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının tərəfindədirlər. Azərbaycan (0,179) isə bu sub-indeks üzrə liberal ölkələr arasındadır və nisbi mərkəzdən də, mediandan da bir xeyli sağdadır.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi Şəkil 3.1 vasitəsilə əhatəli şəkildə görə bilərik.

Şəkil 3.1.

Məşğullüğün tənzimlənməsinin sub-indeksi. 2017-ci ilin göstəriciləri əsasında

Ölkə	MT	Ölkə	MT	Ölkə	MT
<i>Danimarka</i>	0,025	Qırğızıstan	0,210	İran	0,308
<i>İsveçrə</i>	0,025	Macarıstan	0,211	<i>Almaniya</i>	0,312
<i>ABŞ</i>	0,050	<i>Malta</i>	0,212	CAR	0,337
Çex Respublikası	0,051	Hindistan	0,214	Çin	0,338
<i>İrlandiya</i>	0,083	Polşa	0,225	<i>Niderland</i>	0,338
<i>BƏƏ</i>	0,086	Slovakiya	0,230	Yunanıstan	0,34
Gürcüstan	0,086	Litva	0,245	<i>Norveç</i>	0,349
<i>Böyük Britaniya</i>	0,099	Latviya	0,249	Sloveniya	0,354
<i>Kanada</i>	0,102	Tailand	0,251	Braziliya	0,358
<i>Yeni Zelandiya</i>	0,103	Albaniya	0,254	<i>Finlandiya</i>	0,361
<i>Sinqapur</i>	0,107	Bosniya-Hers.	0,254	İspaniya	0,363
Bolqarıstan	0,11	<i>Avstraliya</i>	0,257	Moldova	0,367
Makedoniya	0,116	<i>İtaliya</i>	0,27	Ukrayna	0,368
Malayziya	0,135	Türkiyə	0,283	Tunis	0,372
İsrail	0,146	Rumıniya	0,285	Portuqaliya	0,402
<i>Yaponiya</i>	0,146	Estoniya	0,291	Xorvatiya	0,415
<i>Azərbaycan</i>	0,179	<i>İsveç</i>	0,294	Meksika	0,430
<i>Avstriya</i>	0,180	Misir	0,295	<i>Fransa</i>	0,446
Qazaxıstan	0,180	Serbiya	0,296	<i>Lüksemburq</i>	0,448
Kipr	0,198	Rusiya	0,302	İndoneziya	0,525
Ermənistan	0,202	Monteneqro	0,305		

Mənbə: Müzəffərli Nazim, İqtisadiyyatın Sosialyönlüyü Sağçı, Solçu Sistemlərdə, Bakı, Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 2014 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş iqtisadiyyatların stoxastik sıralanması təsdiqləyir ki, iş zamanının, işəgötürmə və işdənçıxarma proseslərinin liberallığı və ya hökumət tərəfindən, müəyyən çərcivələr daxilində, sərt nizamlanması iqtisadi inkişafı şərtləndirmir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya işinin tədqiq edilməsi zamanı gəldiyimiz əsas nəticə odur ki, hər bir ölkənin iqtisadiyyatında əhali gəlirləri ilə istehlak qarşılıqlı surətdə əlaqədərdir. Belə ki, gəlirlərin artması əhalinin istehlakının artması ilə nəticələnir. Başqa sözlə ifadə etsək, gəlirlərin həcmi ilə istehlakın həcmi arasında düz mütənasib əlaqə vardır.

Dissertasiya işinin birinci fəslə bütövlükdə əhalinin həyat səviyyəsinin mahiyyəti və əsas göstəricilərinin müəyyən edilməsi sahəsində tədqiqat işinə əsaslanmışdır. Aparılan çoxsaylı tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, əhali gəlirləri ilə istehlak qarşılıqlı şəkildə bir-birilə bağlıdır.

Əhali gəlirlərinin həcmi əhalinin maddi rifah halının əsas göstəricisidir. Bu səviyyə, yəni əhalinin gəlirlərinin səviyyəsi cəmiyyətin hər bir üzvünün təhsil alma, istirahət, gündəlik zəruri tələbatlarının ödənilməsi, sağlamlığının möhkəmləndirilməsi kimi imkanlarını müəyyən edir. Eləcə də, ailənin gəlirləri üzrə məlumatın ümumiləşdirilməsi ölkə iqtisadiyyatında mövcud vəziyyəti haqqında zəruri məlumat verir, həmçinin də onun gələcəkdə sosial və iqtisadi siyasətinin formalaşdırılmasında mühim rol oynayır. Bu səbəbdən də əhalinin gəlirlərinin formalaşması və istifadəsi prosesləri müntəzəm olaraq tədqiq olunur.

Əhalinin gəlirlərinin strukturunun əhatəli təhlilini apararaq, məlum olar ki, əhalinin gəlirlərinin strukturunda əmək haqqı, mülkiyyətdən, sosial transfertlərdən, sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş gəlirlərin məcmusu xüsusi çəkiyə malikdir. Əhalinin gəlirlərinin strukturu dedikdə, gəlirlərin müxtəlif formaları arasında qarşılıqlı əlaqə başa düşülür.

Dünya ölkələrinin təcrübəsinə baxsaq, eləcə də tarixə uzunmüddətli dövrü əhatə edən səyahət etsək, yenə də görəcəyik ki, istənilən dövrdə, istənilən ölkədə gəlir bərabərsizliyi mütləq şəkildə mövcud olmuşdur. Hətta “kiminə əməyinə, kiminə qabiliyyətinə görə” şüari ilə fəaliyyət göstərən sovet dövründə belə gəlirlərin bərabərsizliyi mövcud olmuşdur. Deməli onda, gəlirlərin qeyri-bərabərliyi bütün dünya ölkələrində mövcuddur. Bu baxımdan gəlirlərin qeyri-bərabərliyinə yaxud da bərabərsizliyinə təsir edən amillər də demək olar ki, hər bir ölkədə eyni amillərdir. Sadəcə fərq ondadır ki, bəzi ölkələrdə gəlirlərin bərabərsizliyi yüksək səviyyədə

təzahür edir, digərlərində isə bir qədər az. Lakin istənilən halda gəlir bərabərsizliyi, yaxud da gəlirlərin qeyri-bərabərliyi mövcuddur. Sadəcə olaraq, gəlir bərabərsizliyinə təsir edən amillərin təsirlilik səviyyəsindən asılı olaraq gəlirlərin qeyri-bərabərliyi səviyyəsi də müxtəlif rəqəmlərlə ifadə olunur.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə isə hazırki dövrdə öləmizdə əhalinin həyat səviyyəsinin və əhali gəlirlərinin tənziqlənməsi istiqamətində aparılmış tədqiqat işinə əsaslanmışdır.

Bazar iqtisadiyyatının hökmranlıq etdiyi bütün dövlətlərdə sosial siyasət sözügedən həmin iki qrupda yerləşir. Skandinaviya ölkələrinin həyata keçirdikləri sosial siyasət sosial demokratik model olsa belə, həmin sözügedən kontingentə məxsus ölkələrdə sosial siyasətin liberal elementlərindən də istifadə edilir. Eləcə də bütün Avropa dövlətlərində sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı özündə həm sosial demokratik elementləri, həmçinin də liberal elementləri ehtiva edir.

Əhalinin sosial müdafiəsi mexanizmi sosial siyasətin mühim elementini təşkil edir. Əhalinin sosial müdafiə siyasəti vətəndaşların. əhali qruplarının və eləcə də maddi rifah halı nəzərə çarpacaq qədər aşağı olan təbəqələrinin işsizlikdən və inflyasiyadan müdafiəsini təmin edə bilən dövlət srtategiyasıdır. Dövlət tərəfindən reallaşdırılan tədbirlər kompleksinin əsas xüsusiyyəti əhalinin əmək fəaliyyəti və bunun nəticəsində də həyat səviyyəsinin ağırlaşmasının və eləcə də yoxsulluğun və işsizliyin qarşısının alınması ilə əlaqədardır. Yuxarıda qeyd etdiklərimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, əhalinin sosial müdafiəsinin əsas problemlərindən biri də yoxsulluqla mübarizənin aparılmasıdır. Müasir iqtisadi şəraitdə qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi və eləcə də bunun nəticəsində inflyasiyanın artması əhalinin sosial təbəqələrinin yaşayış səviyyəsinin kəskin şəkildə aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Eyni zamanda da bunun məntiqi nəticəsi olaraq, əhalinin bütün təbəqələrinin və sosial qruplarının pulsuz təhsil alması və həmçinin də pulsuz səhiyyə xidmətlərindən istifadə etməsində müəyyən problemlər yaranmış olur. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin yalnız yoxsul təbəqələri deyil, eyni zamanda da digər təbəqələrinin də zəruri ehtiyacları artmış olur.

Əhalinin sosial müdafiəsi eyni zamanda da özündə aşağıda qeyd olunanları ehtiva edir:

- İxtisaslı kadrların hazırlanmasını təmin edəcək dövlət tədbirlərinin hazırlanması və həyata keçirilməsi, eləcə də bu tədbirlər planının həyata keçirilməsinə nəzarət;
- Əhalinin bütün yaş kateqoriyalarından olan istənilən təbəqəsinin pulsuz, ümumi və orta təhsil alması üçün tələb olunan lazımi şəraitin yaradılması;
- Vətəndaşların rəqabət əsasında ali təhsil almaları üçün nəzərdə tutulmuş tədbirlərin reallaşdırılması;
- Dövlət hesabına pulsuz sosial və səhiyyə xidmətlərinin göstərilməsinin təmin olunması;
- İşsizliyin aradan qaldırılması və yaxud da məşğulluğun təmin olunması sahəsində əhalinin və onun sosial qruplarının əmək fəaliyyətiylə məşğul olması naminə zəruri olan tədbirlərin işlənilməsi, hazırlanmasını, həyata keçirilməsini və eləcə də bu sahəyə nəzarət edilməsinin təmin olunması.

Dissertasiya işinin sonuncu fəslində isə Azərbaycanda əhalinin həyat səviyyəsinin dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri və mexanizmləri müəyyənləşdirilmişdir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı sferasında əhalinin sosial müdafiəsinin təmin olunması dövlətin qarşıya qoyduğu əsas prioritet sahələrdən biri hesab olunur. Bu yalnız Azərbaycan respublikasında deyil, bütün dünya ölkələrində belədir. Belə ki, Avropa ölkələrinin əksəriyyəti, eləcə də Skandinaviya ölkələrinin bir çoxu dövlətin sosial siyasət mexanizmini uğurla hazırlayıb həyata keçirir. Bu baxımdan da dünya ölkələrinin bu sahədə mövcud praktikasını müəyyən etmək və görülməli tədbirləri həyata keçirmək qarşıya məqsəd kimi qoyulmalıdır.

Əhalinin sosial müdafiəsi mexanizmi sosial siyasətin mühim elementini təşkil edir. Əhalinin sosial müdafiə siyasəti vətəndaşların, əhali qruplarının və eləcə də maddi rifah halı nəzərə çarpacaq qədər aşağı olan təbəqələrinin işsizlikdən və

inflyasiyadan müdafiəsini təmin edə bilən dövlət strategiyasıdır. Dövlət tərəfindən reallaşdırılan tədbirlər kompleksinin əsas xüsusiyyəti əhalinin əmək fəaliyyəti və bunun nəticəsində də həyat səviyyəsinin ağırlaşmasının və eləcə də yoxsulluğun və işsizliyin qarşısının alınması ilə əlaqədardır. Yuxarıda qeyd etdiklərimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, əhalinin sosial müdafiəsinin əsas problemlərindən biri də yoxsulluqla mübarizənin aparılmasıdır. Müasir iqtisadi şəraitdə qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi və eləcə də bunun nəticəsində inflyasiyanın artması əhalinin sosial təbəqələrinin yaşayış səviyyəsinin kəskin şəkildə aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Eyni zamanda da bunun məntiqi nəticəsi olaraq, əhalinin bütün təbəqələrinin və sosial qruplarının pulsuz təhsil alması və həmçinin də pulsuz səhiyyə xidmətlərindən istifadə etməsində müəyyən problemlər yaranmış olur. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin yalnız yoxsul təbəqələri deyil, eyni zamanda da digər təbəqələrinin də zəruri ehtiyacları artmış olur.

Yoxsulluq ölkə iqtisadiyyatına fundamental təsir göstərmək imkanına malik olan iqtisadi kateqoriya hesab olunduğundan hər bir ölkənin əsas maraq dairəsindədir ki, yoxsulluğu aradan qaldırsın və yaxud da buna nail ola bilmirsə, yoxsulluğu maksimum şəkildə, mümkün olduğu qədər azaltsın.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında bu sahənin respublikamızda tədqiq olunmasını, eləcə də yoxsulluqla mübarizə aparmağın, yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün aşağıdakı təkliflərin işlənilib hazırlanaraq həyata keçirilməsi məqsədmüvafiq hesab olunur:

- Yeni iş yerlərinin açılması, işsizliyin aradan qaldırılması və yaxud da məşğulluğun səviyyəsinin təmin olunması;
- Əhali gəlirləri arasında qeyri-bərabərliyin, yaxud da bərabərsizliyin aradan qaldırılması üçün gəlirlərin yenidən bölgüsünün həyata keçirilməsi;
- İnflyasiyanın qarşısının alınması məqsədilə müvafiq tənzimləyici tədbirlərin həyata keçirilməsinin təmin olunması;
- Pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinin qarşısının alınması;

- Aztəminatlı ailələrin dövlətin himayəsində olması, belə ailələrin gəlirlərinin artırılması sahəsində dövlətin məqsədyönlü siyasətinin həyata keçirilməsi və s.

Dünya ölkələrinin təcrübəsinə baxsaq, eləcə də tarixə uzunmüddətli dövrü əhatə edən səyahət etsək, yenə də görəcəyik ki, istənilən dövrdə, istənilən ölkədə gəlir bərabərsizliyi mütləq şəkildə mövcud olmuşdur. Hətta “kiminə əməyinə, kiminə qabiliyyətinə görə” şüari ilə fəaliyyət göstərən sovet dövründə belə gəlirlərin bərabərsizliyi mövcud olmuşdur. Deməli onda, gəlirlərin qeyri-bərabərliyi bütün dünya ölkələrində mövcuddur. Bu baxımdan gəlirlərin qeyri-bərabərliyinə yaxud da bərabərsizliyinə təsir edən amillər də demək olar ki, hər bir ölkədə eyni amillərdir. Sadəcə fərq ondadır ki, bəzi ölkələrdə gəlirlərin bərabərsizliyi yüksək səviyyədə təzahür edir, digərlərində isə bir qədər az. Lakin istənilən halda gəlir bərabərsizliyi, yaxud da gəlirlərin qeyri-bərabərliyi mövcuddur. Sadəcə olaraq, gəlir bərabərsizliyinə təsir edən amillərin təsirlilik səviyyəsindən asılı olaraq gəlirlərin qeyri-bərabərliyi səviyyəsi də müxtəlif rəqəmlərlə ifadə olunur.

Gəlirlərin bərabərsizliyinin aradan qaldırılmasında və yaxud da yumşaldılmasında dövlət siyasəti mühim rol oynayır. Başqa sözlə desək, gəlirlərin əhali qrupları üzrə nisbətən ədalətli paylanması dövlətin həyata keçirmiş olduğu sosial-iqtisadi siyasətdən bilavasitə asılıdır. Dünya təcrübəsinə nəzər salsaq görürük ki, gəlirlərin ədalətli paylanması sahəsində ən uğurla həyata keçirilən dövlət siyasəti Mərkəzi və Şimal-Şərqi Avropa ölkələrində və Baltikyanı ölkələrdədir. Məhz bunun nəticəsidir ki, qeyd olunan kontingentə daxil olan ölkələrdə əhali qrupları arasında gəlir bərabərsizliyi digər ölkələrlə müsqayisə kifayət qədər azdır.

Məşğulluq əmək qabiliyyətli əhalinin işlə təmin olunması səviyyəsinin ölçülməsində istifadə olunan əsas anlayışlardan biridir. İqtisadi məşğul əhali dedikdə, öz qabiliyyətinə, peşə ixtisas səviyyəsinə uyğun olaraq işlə təmin olunmuş və yaxud da işlə məşğul olunmuş əhali kütləsi başa düşülür. Həyat səviyyəsinin müəyyən edilməsində məşğulluq mühim rola malikdir. Bu səbəbdən də əhalinin məşğulluğunun tənzimlənməsi prosesi hər bir dövlətin həyata keçirmiş olduğu iqtisadi siyasətin əsasında dayanır.

Məşğulluq anlayışı ilə işsizlik anlayışları qarşılıqlı əlaqədədirlər və biri digərinin əksini ifadə edir. Belə ki, işsizlik əmək qabiliyyətli əhalinin iş tapa bilməməsi hesab olunursa, məşğulluq bunun tam əksini ifadə edir və iqtisadi fəal əhalinin, yaxud da əməkqabiliyyətli əhalinin asanlıqla iş tapmasını özündə ehtiva edir. Odur ki, məşğulluq anlayışına kompleks yanaşılma bu anlayışın məzmununu ifadə etməyə kömək olacaqdır.

Hər bir ölkənin iqtisadiyyatında məşğulluğun təmin olunması xüsusilə əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Bu baxımdan da istər Respublikamızda, istərsə də digər dövlətlərdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatların, dövlət proqramlarının başında işsizliyin aradan qaldırılması, yaxud da məşğulluğun təmin olunması dayanır. Bu baxımdan da respublikamız istisnalıq təşkil etmir.

Məşğulluğun tənzimlənməsi sahəsində son dövrlərdə əhatəli tədqiqatlar aparılmış, dünya ölkələrinin təcrübəsi araşdırılmış və məşğulluğun tənzimlənməsinin Azərbaycan modeli formalaşdırılmışdır. Belə ki, Azərbaycan alimlərindən Nazim Müzəffərlinin bu sahədə xüsusilə tədqiqatlar apardığını və yeniliklər gətirdiyini deyə bilərik. Belə ki, “məşğulluğun tənzimlənməsində iqtisadiyyatın solları” anlayışlarını elmə gətirən nazim müzəffərli məşğulluğun tənzimlənmə vasitələri kimi bir neçə sub-indeksin mövcudluğunu əsas götürürdü.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
2. A. R. min. istehlak səbətinin tərkibinin qəbul edilməsi haqqında" A. R. Nazirlər Kabinetinin 2005-ci ildə 23 iyun tarixində 118 nömrəli qərarı A. R. Nazirlər Kabinetinin 30 apreldə 2009-cu il tarixində 74 nömrəli Qərarı
3. “Ünvanlı sosial yardımın alınmasına görə müraciətin edilməsi, onun təyin olunması, verilməsi və verilməsindən imtina edilməsi Qaydaları” Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 5 fevral 2016-ci il tarixli 37 nömrəli Qərarı
4. Abbasov A.F. Yoxsulluğun qarşısının alınması dövlətin sosial təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin faktoru kimi “Çoxmülkiyyətçilik şəraitində koopeorasiyanın inkişafının sosial-iqtisadi problemləri” elmi-praktik konfransın materialları Bakı 2002, “Kooperasiya” nəşriyyatı
5. Abbasov B. Azərbaycanın vergi sistemi və onun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri AMEA İqtisadiyyat İnstitutu “Milli iqtisadiyyatın problemləri” məqalələr toplusu II Buraxılış, Bakı “Elm” 2005
6. Əliyev A.Ə., Qasimov N.N. Azərbaycanda əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinin aktual problemləri. Bakı, 2000,
7. Əşrəfova. R.S “Əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılmasında sosial yardım sisteminin rolu”, Himayədar jurnalı. Oktyabr 2005,
8. Ə.Q.Əlirzayev. “Sosial mühitin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi” bakı-2010
9. Quliyev C.B. “Müstəqillik illərində A. R.da əhalinin həyat səviyyəsinin dəyişilməsi meylləri və ona təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi” İqtisadiyyat, Humanitar və ictimai elmlər seriyası, Xəbərlər 1- 2004,
- 10.Məmmədov İ.M. İstehlakın strukturu və seqmentlərinin modelləşdirilməsi məqalələr toplusu AMEA Xəbərləri Humanitar və ictimai elmlər seriyası İqtisadiyyat, 2006 №1 Bakı, Elm 2006
- 11.Müzəffərli Nazim, İqtisadiyyatın Sosiallyönlüyü Sağçı, Solçu Sistemlərdə, Bakı, Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 2014.

- 12.M.X.Meybullayev. “İqtisadi nəzəriyyə” Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dərs vəsaiti. 2001.
- 13.C.B.Quliyev, M.H.Rzayeva. “Rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatda həyat səviyyəsi və onun keyfiyyətə yaxşılaşdırılmasının sosial-iqtisadi problemləri”. 2014
- 14.S.R.Bayramova, S.Ə.Qurbanova. “Gəlirlər və əmək barəsində siyasəti” Bakı-2009
- 15.N.Qriqori Menkyu. “Ekonomiksin əsasları”. 2010
- 16.Абалкин Л.И. Избранные труды: В 4-х тт.Т 4: В В поисках новой стратегии:/ Вольное экономическое общество России; сост.\Грибанова О.М. – М.: ОАО «НПО» Эконмика, 2000.
- 17.Бабич А. М. Государственные и муниципальные финансы: учебник для студентов вузов .- М.: Финансы: ЮНИТИ, 2000
- 18.Бункина М.К., Семенов А.М. Макроэкономика. Учебник,- 4-ое изд. Перераб. И доп. М.: Изд. Дело и Сервис, 2003
- 19.Гончаров П.К. Социальное государство: сущность, мировой опыт, российская модель // Социально–гуманитарные знания. 2000.
- 20.Мамедов О.Ю.. Современная экономика. Пособие для студентов. Ростов-на- Дону: Феникс. 1999 г
- 21.Никитин С., Степанова М., Никитин А. Налог на личные доходы: опыт развитых стран // Мировая экономика и международные отношения. 2001. №7
- 22.Вах: Aghion, P. and P. Bolton A trickle-down theory of growth and development, Review of Economic Studies 1997
- 23.Michael, P. Keane and Esward S. Prasad Poland: Inequality, transfers and growth in transition, Finance and Development 38 (1) 2001
- 24.Ravallion M., and S. Chen What can new survey data tell us about recent changes in distribution and poverty, World Bank Economic Review 1997
- 25.Əlirzayeva T.Ə. və Əlirzayev Ə.Q. “Əhalinin gəlirləri və istehlakının maliyyə mexanizmləri”. Elm nəşriyyatı 2007.

26. Həyat səviyyəsi və yoxsulluq.

<http://kayzen.az/blog/ekonomiks/8193/h%C9%99yat-s%C9%99viyy%C9%99si-v%C9%99-yoxsulluq.html>

27. İnsan İnkişaf İndeksi.

https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0nsan_%C4%B0nki%C5%9Faf%C4%B1_%C4%B0ndeksi

28. Azərbaycan BMT-nin “İnsan İnkişafı İndeksi” reytingində.

<https://report.az/sosial-mudafie/azerbaycan-bmt-nin-i-nsan-inkisafi-indeksi-reytinginde-78-ci-yerdedir/>

29. Julian Barnes. “Level of life”. 9th Edition. 2015

30. Kevin Patterson. “Consumption”. 2016. 740 p.

31. Stephen Brown. “The Marketing and Consumption of Literature”. 2006. 548 p.

32. Juliet Schor. “Consumption and Environment”. 2017, 598 p.

33. [Stephanie D. Preston](#), [Morten L. Kringelbach](#) and [Brian Knutson](#). “The Interdisciplinary Science of Consumption” 2016. 660 p.

34. Joel Stillerman. “The Sociology of Consumption”. 2017, 644 p.

35. Sharon Zukin. “Point of Purchase: How Shopping Changed American Culture” (Paperback), 2017, 574 p.

36. Kelvin J. Lancaster. “Modern Consumer Theory”. 2017, 782 p.

37. Angus Deaton. “Economics and Consumer Behaviour”. 2016, 630 p.

38. John A. Howard. “Consumer Behaviour: Application of Theory”. 2010, 688 p.

39. Eric J. Arnould. “Consumer Culture Theory” 2005, 568p.

40. James S. Duesenberry. “[Income, Saving, and the Theory of Consumer Behavior](#)”. 6th Edition. 2014, 840 p.

41. The Management of Consumer Credit. Theory and Practice. Handbook. 160 p.

42. Dan Ariely. “Predictably Irrational: The Hidden Forces That Shape Our Decisions”. 2007.

43. Robert B. Cialdini. "Why We Buy: The Science of Shopping" 2001
44. Martin Lindstrom. "Buyology: Truth and Lies About Why We Buy and the New Science of Desire". 2014
45. Richard H. Thaler. "Misbehaving: The Making of Behavioral Economics ". 2011
46. Bridget Brennan. "Why She Buys: The New Strategy for Reaching the World's Most Powerful Consumers". 2008
47. Rob Walker. "Buying In: The Secret Dialogue Between What We Buy and Who We Are ". 2016
48. Clotaire Rapaille. "The Culture Code: An Ingenious Way to Understand Why People Around the World Buy and Live as They Do ". 2014
49. Pamela Danziger. "Why People Buy Things They Don't Need: Understanding and Predicting Consumer Behavior ". 2015
50. Steven D. Levitt. "Freakonomics: A Rogue Economist Explores the Hidden Side of Everything". 2011
51. Michael R. Solomon. "Consumer Behavior: Buying, Having and Being " 2012
52. World Bank, World Development Report 2017

XÜLASƏ

Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının önəmli və əsas elementlərindən biri də həyat səviyyəsi və onun yüksək səviyyəsinin təmin olunmasıdır. Həyat səviyyəsi dedikdə, əhalinin və yaxud da insanların mənəvi, sosial və maddi tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə maddi nemətlər, eləcə də xidmətlərlə təmin olunma səviyyəsi başa düşülür.

Həyat səviyyəsinin mahiyyəti hər şeydən öncə istehlakla xarakterizə olunur. Belə ki, əhali gəlirlərinin düzgün bölüşdürülməsi, istifadəsi, eləcə də həcmi və quruluşu onların istehlakında mühim rol oynayan amilə çevrilir.

İstehlak dedikdə, cəmiyyət üzvlərinin, insanların, ayrı-ayrı əhali qruplarının öz tələbatlarının ödənilməsini təmin etmək məqsədilə əldə etdikləri məhsulların məcmusu başa düşülür. Belə növ əmtəələrə isə istehlak malları deyilir. İstehlak malları zəruri və zəruri olmayan olmaqla iki əsas qrupa bölünür. Belə ki, insanların gündəlik zəruri olan tələbatlarının ödənilməsinin təmin olunmasında iştirak edən əmtəələr, məhsullar zəruri istehlakı təşkil edir. zəruri olmayan istehlak malları isə, istirahət, turizm və digər bu kimi əmtəələrlə əlaqədardır.

SUMMARY

One of the main and the most important component of social-economic development of society is life level. Life level shows that people or a group of society get goods and services for paying their daily demands.

The essence of life level is related to consumption. Because the right distribution, structure of income, and also the structure of income play an important role in the people consumption.

Consumption is a kind of process that, a group society gets goods for paying their daily demands. These type of goods are called consumption goods. Consumption goods consists of 2 groups: necessary consumption goods and unimportant consumption goods. Necessary consumption is a such of consumption that, people buy only the most important goods for their daily life. Unimportant consumption is related to travel and others.

РЕЗЮМЕ

Одним из основных и важнейших компонентов социально-экономического развития общества является уровень жизни. Уровень жизни показывает, что люди или группа общества получают товары и услуги для удовлетворения своих ежедневных потребностей.

Суть жизненного уровня связана с потреблением. Потому что правильное распределение, структура доходов, а также структура дохода играют важную роль в потреблении людей.

Потребление - это своего рода процесс, при котором групповое общество получает товары для удовлетворения своих ежедневных потребностей. Эти виды товаров называются потребительскими товарами. Потребляемые товары состоят из 2 групп: необходимые потребительские товары и неважные потребительские товары. Необходимое потребление является таким потреблением, что люди покупают только самые важные товары для своей повседневной жизни. Неважное потребление связано с поездками и другими.